

MINDAUGAS ŠINKŪNAS

Surinkimininkų ir bažnytinių leidinių ortografijos skirtumai Degenų spaustuvės leidiniuose¹

ANOTACIJA. XVIII a. antrojoje pusėje Rytų Prūsijoje suformuotas pradinių mokyklų tinklas lėmė gyventojų raštingumo augimą, atsirado pasauliečių, gebančių versti ir spausdinti jiems reikalingą literatūrą. Jų parengtuose leidiniuose vartojama supaprastinta rašyba be diakritikų, bet kunigų rengiama literatūra ir toliau spausdinama laikantis tradicinių, gramatikose kodifikuotų rašybos normų.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Heinrichas Degenas; sakytojai; surinkimininkai; ortografija; rašybos istorija.

Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I 1718 m. liepos 2 d. bažnyčių ir mokyklų inspektoriumi paskyrė Karaliaučiaus universiteto profesorių Henrichą Lyzijų ir jam pavedė sukurti efektyviai veikiančią švietimo sistemą. 1718 m. rugsėjo 9 d. karalius specialiu įsakymu nurodė, kad kiekviename didesniame kaime turi būti pastatyta po mokyklą, o kiekvienam mokytojui duodama po pusę ūbo laisvos žemės. 1736 m. vasario 21 d. karalius įkūrė Prūsijos Lietuvai skirtą paramos fondą *Mons pietatis*, nuo tada mokyklų statyba paspartėjo ir mokytojų aprūpinimas pagerėjo. Per keletą metų įsteigtas kelių šimtų mokyklų tinklas².

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal projektą „Moderniųjų iniciatyvų ir tradicijos dialogas: surinkimininkų judėjimas Mažojoje Lietuvoje“ (sutarties Nr. S-MOD-17-10).

² Ona Aleknavičienė, „Henricho Lyzijaus laiškas Augustui Hermannui Francke'ui“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2001, t. 3, p. 188–189, 194–195; Albertas Juška, *Mažosios Lietuvos mokykla*,

XVIII a. pabaigoje išaugo žmonių raštingumas, didėjo knygų paklausa, atpigo spauda. Atsirado pasauliečių, gebančių išversti ir parengti spaudai jiems aktualius religinius leidinius. Daug jų priklausė nuo amžiaus pradžios plintančiam pietizmo judėjimui, skelbė Dievo žodį į namų pamaldas besirenkantiems surinkimininkams.

DEGENŲ SPAUSTUVĖ IR JOS LEIDINIAI

Vieną iš pirmųjų surinkimininkų leidinių išspausdino Degenas spaustuvė Karaliaučiuje. Heinrichas Georgas Bernhardas Degenas gimė 1762 m. lapkričio 19 d. Getingene, nuo 1787 metų dirbo Kanterio spaustuvėje Karaliaučiuje. 1793 m. gavo leidimą įsteigti savo spaustuvę ir po poros metų (1795 m.) už 4500 florinų iš Driesto našlės nusipirko privilegiją spausdinti. Ši Karaliaučiaus spaustuvė priskiriama prie tų nedidelių arba vidutinio dydžio, kuriose spausdindavosi pradedantieji, nerespektabilūs autoriai³. Spaustuvė spausdino daugiausia pasaulietinio turinio leidinius vokiečių kalba, taip pat yra išspausdinusi mokykloms skirtų vadovėlių lotynų ir graikų kalbomis bei kelias religines knygas lietuvių kalba.

Leidinių tematika ganėtinai įvairi: Degenai išleido Karaliaučiaus ir Piliavos prekybininkų adresų knygą⁴, spausdino įvairius smulkius spaudinius, progines kalbas, eilėraščius, programas, pamokslus, pareiškimus⁵, Karališkosios

Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas / Klaipėdos universiteto leidykla, 2003, p. 91–104, 115, 118.

³ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 69.

⁴ *Königsbergisches Address-Buch von Kaufleuten, Mäklern [...] Seegeschichts- und Bordings-Rheedern, nebst Anzeige der Spediteurs in Pillau u. einem Verzeichniss der sämtlichen Gast-Häuser in Königsberg; Auf d. J. 1797*, Königsberg, bey Degen, 1801.

⁵ *Über Belgien und dessen Räumung: zur Erläuterung der gegenwärtigen Kriegsbegebenheiten*, 1794; Theodor Schmalz, *Über die Bildung zum Justiz-Dienst auf den Preussischen Universitäten*, 1795; *Dem Verfasser des Nachtrags zu dem April- und Mai-Stück des preussischen Archivs 1795 ist es nicht geglückt*, 1796; Georg Ernst Sigismund Hennig, *Das ehrenvolle Andenken, was wir unserm verewigten guten Könige schuldig sind*, 1797; Ferdinand von Schrötter, *Deutschlands Nationalruhm [...]*, 1807; A. Weyl, *Warnung vor Vernachlässigung der öffentlichen Gottesverehrung: Predigt am 1. Advent Sonnt. 1809 in der deutsch-reform. Parochialkirche; Bei der Zurückkunft Ihrer Majestäten [...]*, 1808; Ludwig von Baczko, *Ueber die Zeitumstände [...]*, 1808; Ludwig Ernst von Borowski, *Predigt am Geburtsfeste des Königs, des Gerechten und Geliebten, den 3ten August 1809 in der Schloss- und Residenz-Kirche*

vokiečių draugijos narių pranešimus⁶, teisinius dokumentus⁷, muzikos kūrinis⁸, kelionių aprašymus⁹, militaristinius ir politinius leidinius¹⁰, medicinos¹¹, matematikos¹², religijos filosofijos ar psichologijos¹³, ezoterikos¹⁴, geografijos ir topografijos¹⁵, pedagogikos¹⁶, istorijos ar istoriografijos (išleido dvi Tilžės mokyklos istorijai skirtas knygeles)¹⁷, filologijos, lotynų ir graikų kalbos

gehalten, 1809; Karl August Zeller, *Ueber die Zwecke und Einrichtung der im Junius dieses Jahres in Königsberg zu eröffnenden Konferenz Preussischer Schulvorsteher*, 1810.

- ⁶ *Preussisches Archiv / Herausgegeben von der Königlichen Deutschen Gesellschaft in Königsberg*, 1795–1796; Ludwig Ernst von Borowski, *Von preussischen Biographen und Biographien*, 1795; August Samuel Gerber, *Preußen, Eine Vision: Am 18ten Januar vorgelesen in der Königlichen Deutschen Gesellschaft*, 1796.
- ⁷ *Verordnung wegen Ankauf des Gold- und Silber-Geräthes durch die Münz-Aemter und wegen Besteuerung desselben und der Juwelen*, 1809; *Publikandum betreffend die äussern Verhältnisse des Kriegs-Ministeriums oder des Kriegs-Departements*, 1809.
- ⁸ Carl Heinrich Graun, *Der Tod Jesu: eine Cantate*, 1800 ir 1806; Carl August Zeller, *Elemente der Musik*, 1810; *Die Zerstörung von Jerusalem: Großes Oratorium in zwei Abtheilungen* von Gustav Nicolai, componirt von C. Löwe. *Zum erstenmal in der Domkirche aufgeführt von J. F. H. Kiel, Königl. Musik-Direktor*, 1835.
- ⁹ Ernst Johan Henning, *Reise in Schlesien und Sachsen: In Briefen an einen Kurländer und einen Preußen*, 1799; Adalbert von Bornstedt, *Mein Unterwegs von Danzig, über St. Petersburg, nach Neapel: Herzenergüsse an einen Jugendfreund vom pilgernden Erasmus*, 1810–1811.
- ¹⁰ G. von Cestra, *Ein paar Worte über den Empfang der preussischen Truppen in Berlin und die Rede des Major von Both*, 1809; August Samuel Gerber (Hrsg.), *Christian Täge's ehemaligen russischen Feldpredigers, jezigen Pfarrers in Pobethen, Lebensgeschichte*, 1804; Ludwig von Baczko, *Wodurch entstanden Ostpreussens Leiden und was berechtigt uns ihre Linderung zu hoffen?*, 1814; Ludwig von Zieten, *Geschichte des Königsberger Landwehr-Bataillons oder des 3ten Bataillons 3ten Ostpreussischen Landwehr-Infanterie-Regiments während der Campagne der Jahre 1813 und 1814 von einem Offizier des Bataillons*, 1815.
- ¹¹ William Motherby, *Ueber Kuhpocken-Impfung*, 1801; Carl Ludwig Klose, *Historia Mesmerismi critica*, 1812.
- ¹² Johann George Grieb, *Elemente der Zahl und ihrer Verhältnisse*, 1810; Adolf Wilhelm Schmolck, *Die Rechen-Kunst für beiderlei Geschlecht*, 1810.
- ¹³ J. F. Lehmann, *Phönix: Neuer Versuch über die Unsterblichkeit der menschlichen Seele*, 1811.
- ¹⁴ Sbl., *Ueber das nothwendige Wesen und dessen nothwendige Grundkräfte oder über die ersten Grundbegriffe der Naturkenntniß*, 1798.
- ¹⁵ Heinrich Gottlob Hommeyer, *Einleitung in die Wissenschaft der reinen Geographie*, 1811; Samuel Gottlieb Wald, *Topographische Übersicht des Verwaltung-Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen*, 1820.
- ¹⁶ Carl August Zeller, *Die Schulmeisterschule*, 1810², 1817³.
- ¹⁷ Johann Wilhelm Reinhold Clemens, *Nachricht von der gegenwärtigen Verfassung der Königlichen Provincialschule zu Tilse in Ostpreußen*, 1795, 96 p.; Idem, *Beiträge zur Geschichte der Königl. Provincialschule zu Tilse in Ostpreußen. Erster Abschnitt. Nebst fortgesetzter Nachricht von den bisherigen Ereignissen und Veränderungen in unserer*

vadovėlius ar pratybų rinkinius¹⁸, Biblijos vertimo istorijai skirtą darbą¹⁹, taip pat grožinę literatūrą²⁰.

Iš vokiškos spaustuvės produkcijos kaip lituaniką reikėtų išskirti Martyno Liudviko Rėzos poezijos rinkinį *Prutena* (1809²¹, antrąją dalį 1825 m. išleido Hartungų leidykla) ir jo eiles Reformacijos jubiliejui skirtame leidinyje (1819)²².

Degenas visą laiką dirbo Karaliaučiuje ir nors 1804 m. jis ketino keltis į naujai įkurtą administracijos centrą Gumbinę, tačiau jį aplenkė Hartungo našlė²³. Jo veiklą tęsė sūnus, kuris vėliau bendradarbiavo ir su Berlyno leidykla. Degenų spaustuvė veikė 1794–1847 m., ilgiau nei 50 metų. Lietuviškas knygas ji leido nuo 1806 m., iš viso lietuvių kalba išspausdino 7 leidinius, keturi iš jų yra didelės apimties.

Pirmąją lietuvišką knygą spaustuvė išspausdino 1806 m. Antraštiniame jos puslapyje nurodoma, jog ji skiriama visiems, „kurrie į krikščyonišką Surinimą nor iftėti“²⁴. Knygos rengėjai ir šaltiniai nėra nustatyti.

Lehranstalt Von Johann Wilhelm Reinhold Clemens Rector der Königl. Provinzialschule zu Tilse in Ostpreußen, 1796, 36 p.; Christian Friedric Wutstrack, *Lebensgeschichte eines Unglücklichen: nebst Bemerkungen über die Neumark, Preussen, Pommern und Kurland*, 1797; Frans von Klinksporn, *Geschichte Preußens*, 1798; Johann Friedrich Gottlieb Lehmann, *Ansicht und Gefahr des Protestantismus*, 1810.

¹⁸ Johann Michael Hamann, *M. T. Cicero über Gesetzgebung und Rechtswissenschaft: Ein Dialog*, 1797; Carl August Zeller, *Elemente der menschlichen Sprachzeichenlehre*, 1810; Karl Ludwig Struve, *Critische und grammatische Bemerkungen zum Lucian*, 1814–1815; Idem, *Grammatische und critische Bemerkungen über einige Stellen griechischer Schriftsteller*, 1815–1818.

¹⁹ Abraham Ernst Hennig, *Historisch-kritische Würdigung einer Hochdeutschen Übersetzung eines ansehnlichen Theils der Bibel aus dem 14. Jahrhundert: mit Beifügung der ganzen Apostel-Geschichte und anderer Proben auch Nachrichten über noch unbekannte altdeutsche Gedichte*, 1812.

²⁰ Ludwig von Baczko, *Die Mennoniten*, 1809 ir XIII amžiaus vokiečių poezija mokyklų skaitiniams (1820).

²¹ *PRUTENA, ODER PREUSSISCHE VOLKSLIEDER UND ANDERE VATERLÄNDISCHE DICHTUNGEN, VON L. RHESA. KÖNIGSBERG, GEDRUCKT BEI HEINRICH DEGEN. 1809.*

²² *Geschichte der dritten Jubelfeier des Reformationsfestes wie solche zu Königsberg in Preußen begangen worden ist. Mit Programmen, Predigten, Reden und Gedichten von Borowski, Bujack, Cunow, Dinter, Ebel, Friccus, Gotthold, Krause, Lachmann, Lehmann, Möller, Reidenitz, Rhesa, Rosenkrantz, Struve, Vater, Wald, Weiß, Wendland, Weyl.* Herausgegeben von Dr. K. L. Struve, Director des Stadtgymnasium.

²³ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga [...]*, p. 75.

²⁴ *Krikščyoniškias Pamokinnimas kaip Žmones wertingay ir be Baimės Swiete gywėnti gal; Šzwentame Raštė fujėškotas ir wiffiems permantynay išgulditas; wyraufay tiems ant Géro,*

Po metų Degenas baigė spausdinti kitą leidinį – Johanno Arndto *Šešias knygas apie tikrą krikščionumą*. Tai vienas iš didžiausių surinkimininkų parengtų leidinių, iš viso jį sudaro 1533 puslapiai²⁵.

1812 m. Degenas išspausdino dar dvi kiek mažesnės apimties ir formato knygas, tai dviejų dalių Halės Frankės įstaigų auklėtinio teologo Johanno Christopho Schinmeyerio *Bybeliška skarbnyčėlė* (279²⁶ ir 218 p.²⁷) ir anglų puritonų pamokslininko Johno Bunyano *Šventas kariavimas* (344 p.)²⁸. Visos šios knygos verstos iš vokiečių kalbos.

Vaclovas Biržiška spėjo, kad Arndto knygas vertė sakytojas Kristijonas Endrikis Mertikaitis²⁹, tačiau Inga Strungytė-Liugienė, palyginusi maldas Arndto *Rojaus darželyje* ir Mertikaičio giesmyne, tokią prielaidą atmetė³⁰.

kurie i krikščionųšką Surinkimą nor įftóti. Karalaučiuje, išspauftas pri Endrik Degen, 1806. 106 p. (LBP 39, Nr. 591). Vienintelis išlikęs šios knygos egzempliorius saugomas Torunėje. Anksčiau leidinys žinotas tik iš Silvestro Baltramaičio katalogo (1904, p. 26, Nr. 193), kuris žinias apie jį ėmė iš Latvijos etnografo ir teisininko Jūlijo Kuzņecovo (1843–1905) užrašų.

²⁵ *Nobazdininko Iono Oranto, buwufu wuraufu Wyfkupo Kunigaikštysteje Lyniburkiej, šefšos Knygos apie Tikkra Krikščionuma apie naudinga Prifiwertima, širdinga Gailesti ir Smutka del Grieku, kaip ir apie tikkra Tikkejima, ir šwenta Gywenima wiernu Krikščionu. Podraugei fu Žegnone papildytoms Maldu=Knygoms, wadinamoms Rojaus=Darzelis*. Karalaučiuje, drukawotos prie Endrik Degen. 1807. Paginacija neištisinė, šešias knygas sudaro: 404 (20+46+338), 530 ([4]+518+[8]), 135 (131+[4]), 220 (217+[3]), 128 (124+[4]) ir 116 p.

²⁶ *Bybeliška Skarbnyčzele pirma Dalis, kurroje 200 Kalbefu šwento Rášto kurrus reikalingiaufus žodžus Wyfkubs [sic] Sžinmeieris iš Diddžuju Luteraus Raštu išškyre, ir šes knygeles padare fu pirmeinanczu Trumpu išrašu, iš Baznyčzos nufidawimu, iš Wokiškos y Lietuwijška kalba perguldyta ir pirma karta drukawota*. Karalaučiuje, 1812. Prie Endrik Degen.

²⁷ *Sžwento rašto Skarbnyčzele antra Dalis, kurriame 200 Kallefu [sic] šwento Rašto fu Dwafes pilnaufeis ir swarbjaufeis žodžiis [sic] nabašdninko Luteraus išguldytais ant Pamokinimo, Pagraudenimo, Paštippinojimo Tikkejime ir Palinkfminojimo Smutnybeje Krikščionims fu Priekalba apie Nauda Lutteraus Raštu sudabintos nū Iono Kristup Sžinmeiero, buwufu Wyfkupo Kattenowo Mittelmarke. Dabbar ant labbay Norejimo bey Geidawima daug Dušiu lietuwišškai perguldytos nu I. M. D.* Karalaučiuje, 1812. Pirma kart drukawota prie Endrik Degen. (LB I, Nr. 1113–1114 – Schinmeyerio knygos registruotos kaip du leidiniai.)

²⁸ *Swents Karawimas kaip tas Išpildnms [sic] yra nū Iežaus Kristaus Amžino ir Wiffagalinczo Karalaus prieš Welna Tamfybes Kunnigaikšti, del ir apie Žmogiška Dņše [sic] pirmiaufei Iono Buniano kunnigo miesto Betpord Engeliškoje kalboje šurafšytas potam i wokiška, Dabbar alle iš tos, pagal norejima kellu Diewa mylinczu Lietuwnininku i ju kalba perguldytas ir pirma karta drukawotas*. Karalaučiuje, mette 1812. Prie Endrik Degen.

²⁹ Vaclovas Biržiška, *Lietuvių bibliografija* 2, 1800–1864, Kaunas: Švietimo ministerija, 1926, p. 399.

³⁰ Inga Strungytė-Liugienė, *XIX amžiaus pirmosios pusės surinkimininkų giesmyių istorija (genezė ir kalba)*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 81, 124.

Kitų Degenų išspausdintų knygų vertėjai taip pat nenustatyti, tik vienas jų pasirašė kriptonomu „I. M. D.“, bet ir šis neišaiškintas. Visi vertėjai, tikėtina, buvo sakytojai, tai liudija panašūs jų rašytų pratarinių stilius ir tai, kad šios knygos buvo platinamos kartu su kitais sakytojų parengtais leidiniais. Pavyzdžiui, Schinmeyerio knygų vertimas reklamuojamas Tilžėje 1817 m. Heinricho Posto išspausdintame Mertikaičio giesmyne:

gawau prie Druckorus bey Knygininkas Endrikis Poft i Tilže: [...] Bybeliška Skarbnyczele kurroje 400 [sic] Kalbėfu šwento Rašto kurrus reikalingiaufus 30džus Wyfkubs Szinmeieris iš diddžugu Luterus Raštu iškyre. *MerG* 1v.

Bunyano *Šventą kariavimą* ir *Krikščionies kelionę* (pastaroji išspausdinta Kanterio spaustuvėje apie 1804 m.) kartu su Arndto knygomis ir Mertikaičio giesmyne savo pratarinėje mini ūkininkas ir sakytojas Dovydas Plonius:

Apmifliket jūs kurrie ben Kwápa Gywaftiês turrit, kiek dabbar i ši trumpą Czėfą Lietuwinkams Knygū yra išėje, pirmiaus Krikščioniês Kėllone waddinnamos, potam Pfalmū Giefmjū Knygos, potam Iono Oranto apie tikkrą Krikczonummą, potam Luterus Sprukėlei, potam šwento Karawimmo Knygos, ir kiek šėip mažū dwáfisškū Knygelū išėje yra. *PM1826* 5.

Antrąjį Bunyano *Švento kariavimo* leidimą parengė Frydrichas Kuršaitis. Jis pasirodė praėjus 40 metų nuo pirmojo, bet apie knygos vertėją ir tuo metu jau nieko konkretesnio nebebuvo žinoma:

Tafai Wyras, kurfai šitus Priekalbôs ųodelius furašes, ogi ir šitas Knygeles iš wokiškôs Kalbôs i lietuwiškąjė išwertes, jau ne be krutulioja ant ųémês; [...] mums gailu, kad mės ney jo Wardą ne žinome, [...] jis nemokitas ųmogus buwes, ir todėl Kartais jam kiaur wokiškieji ųodžei funkus buwė išmanyti, o dar funkefni, tūfius išwerfti ir dawadney furašyti. *BK1852* 7.

Dėl didelės apimties tokio leidinio kaip Arndto *Šešios knygos* savo lėšomis išleisti joks privatus asmuo, pavyzdžiui, vertėjas, negalėjo. Tai padaryti buvo pajėgi tik spaustuvė, galbūt, paskelbusi prenumeratą ir taip išplatinusi tiražą,

lengvai susigražindavo lėšas³¹. Tikėtina, kad spausdinimą užsakė sakytojai, iš anksto surinkę didžiąją dalį reikalingų lėšų. Apie pinigų rinkliavas užsimenama knygos pratarmėje. Joje rašoma apie „3od3o myletojus, kurrie 8iu Knygu geide, ir ant tu I8drukawojimo po mažumeli piningu buwo fudeje“ AŠ1807 Ia 16. Tai ne pirmasis Arndto knygų vertimas, anksčiau jas jau buvo išvertęs Papelkių kunigas Adomas Frydrichas Šimelpenigis (1699–1763), tačiau pirmasis vertimas dingęs:

rods jau fenei ir pirm 50 Mettu jos buwufes Lietuwi8kai perguldytos, nefa Senieje faka; kad Noba3dininiks Szimmelpenningis papelkiu Kunigs, jau pirm Ruffu buwes wiffas i8 woki8skas y Lietuwi8ska kalba perra8ses, bet per feptynu Mettu Karrus wel buwufes fuardytas ir i8 puftytas, ir lietuwininkams tekti negallejo. AŠ1807 Ia 16.

Po Degenio mirties 1813 m. sausio 13 d. spaustuvės bendradarbiavimas su lietuvių sakytojais, atrodo, nutrūko. Spaustuvę paveldėjo jo sūnus Danielius Gottliebas Heinrichas Degenas (1791 m. gegužės 8 d. – 1848 m. spalio 11 d.), Karaliaučiaus miesto tarybos narys ir meno kolekcininkas. Karaliaučiaus spaustuvių istorijoje teigiama, kad spaustuvę 1821 m. jis pardavė Georgui Andreas Greisui³², tačiau ir vėliau pasirodė keletas smulkių leidinių, išspausdintų Degenio vardu, tarp jų buvo ir lietuviška brošiūra bei Frydricho Kuršaičio versta knygelė, pasirodžiusios 1844³³ ir 1846 m.³⁴

Degenas tęsė tėvo pradėtą darbą prie didžiausio jų spaustuvės leidinio. Savo svarba ir, matyt, pelningumu jis pralenkė iki tol spaustuvėje spausdintuosius,

³¹ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga* [...], p. 54.

³² [Friedrich Adolf Meckelburg], *Gefchichte der Buchdruckereien in Königsberg*. [...] 1840, Königsberg, Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei, p. 43.

³³ *Atflankymo Draugams Wardan Ie3aus fufseinant, tada wiffiems ney kokia Sudo Siena laikoma yra. Mi8zia / i8z woki8zkos kalb8s i8zwerfta. Lietuwininkams ant Gero. Karaliu8cziuje 1846 Raf3tais i83fpaufsta Drukori3oje Degenis*. (8 p.; išlikusių egzempliorių nežinoma, LB I 39, Nr. 117.)

³⁴ [Böttcher], *Brangwyn's tikrà namù Slogà, arbà Ar gér yrà, Brangwyno gérty, ar nè? Trùmpas ir gražùs Sufikalbėjimas, nekuriàm Kiemè laikytas, kuri ant Pamókflo ir Pagraudénimo Iau-niems ir Seniems, Bagótiems ir Wargdieniàm, Ko3nám ant Naudòs wóki8skay furà8e Kùnig8s Bóttcher, o i lietùwi8škà Kalbà i8swerte Fridrikis Kuršátis, Lietùwininkù Kùnig's Karaliu8cziuje*. Karaliu8cziuje, 1844. 46 p. (Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje yra leidinio kserokopija; originalus egzempliorius nežinomas, sign.: A 4/844 = L71493). Leidėjas ir spaustuvė leidinyje nėra nurodyti, remiantis Domo Kauno tyrimu, LBP 42 Nr. 609 pažymėta, kad išleido Susilaikymo nuo gérimo draugija D. G. H. Degenio spaustuvėje.

tai – trečiasis Biblijos leidimas, baigtas spausdinti 1816 m. vasarą³⁵. Leidyba rūpinosi 1810 m. įsteigta Karaliaučiaus Biblijos draugija. Šios draugijos nario teologijos profesoriaus Ludwigo Ernsto von Borowskio darbų Degenas buvo išspausdinęs 1795 ir 1809 m.: tai pamokslas, skirtas Karaliaus gimtadieniui, ir pranešimas, skaitytas Karališkojoje vokiečių draugijoje. Vyskupo Borowskio ir kitų draugijos narių – Karališkosios draugijos prezidento, rytų kalbų profesoriaus Samuelio Gottliebo Waldo ir Karaliaučiaus Moravijos brolių vadovo Christiano Friedricho Cunowo – proginės kalbos ar pamokslai yra ir Reformacijos jubiliejui skirtame leidinyje, Degeno spausdintame 1819 m. (jame išspausdintos ir Martyno Liudviko Rėzos eilės). Ketvirtasis draugijos narys buvo arkidiakonas Carlas Augustas Wilhelmas Werneris. Bibliją finansiškai rėmė neseniai įkurta Britų ir užsienio kraštų Biblijos draugija (įsteigta 1804 m.). Leidinio rengimui vadovavo Rėza. Trumpoje vokiškoje pratarinėje jis apžvelgė lietuviškos Biblijos vertimo istoriją. Šį leidimą lydi ir žymiojo pietisto Augusto Hermanno Francke's „trumpas Pamokinnimas, kaipo šventą Raštą faw ant tikro Pafigerinimo įkaiyti turrim“ (parašytas dar 1713 m., vertė Karlas Gotthardas Keberis). Didesniu tiražu išspausdintas Naujasis Testamentas buvo platinamas ir atskira knyga³⁶.

DVI LIETUVIŠKOS ORTOGRAFIJOS TRADICIJOS

Degenų spaustuvės lietuviškus leidinius galima skirti į dvi grupes. Vieną jų rengė pasauliečiai sakytojai (tėvo vadovavimo spaustuvei laikotarpiu), kitą – evangelikų liuteronų kunigai (Martynas Liudvikas Rėza, Frydrichas Kuršaitis ir kiti). Leidinių rašyba skiriasi: kunigai vartoja tradicinę ortografiją, o surinkimininkų rašyba yra gerokai paprastesnė.

³⁵ *BIBLIA, Tai eſti: Wiſſas Szwentas Ráſſtas Seno ir Naujo Teſtamento, Su kiekwienu Pérſkryrimo trumpu Praneſſimmu, ir reikalingu Pažénklinnimu tų paczų Žodžų, kurrie kittúſe Pérſkryrimúſe randomi, Nū kellú Mokytojú Lietuwow' Lietuwijſkay pérftattytas, Dabar iſ naujo pérweiždétas Ir trécžq Kartq iſſpáuftas.* Karaláuczuje, 1816. Ráſſtais iſſpáuftas pas Endriki Degen. (LBP 17, Nr. 130.)

³⁶ Plačiau apie Biblijos leidybą ir finansavimą žr. Inga Strungytė, „Martyno Liudviko Rėzos lietuviška Biblija (1816) – evangelikų liuteronų ir Moravijos bažnyčių solidarumo liudijimas“, in: *Knygotyra*, 2018, t. 71, p. 197–209.

Lietuviška abėcėlė Prūsijoje galutinai susiformavo XVII a. viduryje. Ji buvo įtvirtinta Danieliaus Kleino gramatikoje (1653)³⁷ bei kituose jo darbuose. Bėgant šimtmečiams svarbesnių rašybos keitimų nebuvo daroma. Kleino ortografijos normos buvo kartojamos ar plėtojamos Frydricho Vilhelmo Hako³⁸, Povilo Ruigio³⁹, Gotfrydo Ostermejerio⁴⁰ ir Kristijono Gotlybo Milkaus gramatikose⁴¹.

Svarbiausi Kleino kodifikuotos rašybos bruožai yra pučiamųjų priebalsių žymėjimas <ß> (Kleino dar <ś>) ir <ź>; afrikatų žymėjimas <cz> (rečiau – ir <ć>) bei <dź> arba <dż>; siaurojo [é] žymėjimas raide su tašku (<ě>); <y> rašyba; dvibalsio [uo] žymėjimas <û>; keturių nosinių raidžių vartojimas (<a, e, i, u>); kirčiuotų skiemenų ir tvirtapradžių diftongų žymėjimas (dažniausiai raidėmis <á, é>, rečiau – <ó, ú>); morfologinių formų žymėjimas cirkumfleksu (<ê, ô, û>) ir rečiau – tašku ar graviu (<â, ê, à, è, ù>). Kai kurias iš šių rašybos ypatybių Kleinas perėmė iš ankstesnių autorių, dalį modifikavo ar papildė, kitas sukūrė pats⁴². Šios rašybos normos buvo visuotinai priimtose, jų laikėsi ar bent jau stengėsi laikytis visi viešai lietuviškai rašantieji.

³⁷ [Daniel Klein], *GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Censurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Paftore Tilf. Litv. Præmiffa est ad Lectorem Præfactio non minùs utilis, quàm neceffaria, [...]* REGIOMONTI, Typis & fumptibus JOHANNIS REUSNERI, ANNO χριστογονιάς c15. 15c. LIII.

³⁸ [Friedrich Wilhelm Haack], *Anhang einer kurtzgefaßten Litthauifchen GRAMMATIC*. [Halle, 1730].

³⁹ [Paul Friedrich Ruhig], *Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatick, in ihrem natúrlichen Zusammenhange entworfen von Paul Friedrich Ruhig, der Gottesgelahrtheit Befliffenen, zur Zeit Docenten im littauifchen Seminario zu Kónigsberg*. Kónigsberg, druckts und verlegt Johann Heinrich Hartung, 1747.

⁴⁰ [Gottfried Ostermeyer], *Neue Littauifche Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenschen Gemeine Paftore Seniore und der Kóniglich=Deutschen Gefellfchaft zu Kónigsberg Ehren=Mitglied*. Kónigsberg, 1791. gedruckt bey G. L. Hartung. Kónigl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler.

⁴¹ [Christian Gottlieb Mielcke], *Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem júnigern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit starken Zufáßzen und neuen Ausarbeitungen verbeffert und vermehrt worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen*. Kónigsberg, 1800. Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.

⁴² Plačiau apie kai kurių rašybos ypatybių chronologiją žr. Mindaugas Šinkūnas, „Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2014, t. 16, p. 9–58.

Pirmojoje Degenos spausdintoje lietuviškoje knygoje *Krikščioniškas pamokinimas* (1806) dar laikomasi tradicinės rašybos. Pabaigoje pridėta daugybės lentelė ir kelios dalys iš Liuterio mažojo katekizmo rodo, jog ji galėjo būti skirta mokyklai⁴³. Knygoje vartojamos raidės <ß>, <ź>. Daiktavardžiai knygoje pradedami didžiąja raide. Didžioji raidė <ź> pasitaiko labai retai (*Žmogui* KP1806 31₂₀), dažniau vietoje jos rašoma <3>. Afrikatos žymimos <c3>, <d3> (retkarčiais ir kitaip, pavyzdžiui, *Rupeftc3zus* 29₁, *šwenc3zami* 22₁₅; *Žod3eis* 31₁₃), dvibalsis [uo] žymimas <ũ> (galima rasti [uo], [ie] monoftongizacijos ar [o], [é] diftongizacijos pavyzdžių: *Ūrai* 'orai' 13₁₀, *Mėlašbirdingaji* 22₇), raidėmis <á>, <é> retkarčiais pažymimas žodžio kirtis (*išmáno* 4₃, nom. sg. *3émé* 3₇; kitos raidės kirtį gavo labai retai: *ũ3* 15₁₈), kartais raidėmis su akūtu žymima tvirtapradė priegaidė (*fugáut* 3₁₄, *gywénti* 1₅). Raidė <è> rašoma ne vien šaknyje, bet retkarčiais ir vienaskaitos vardininko galūnėje (plg.: *Saulé*, *3éme*, *Ūrai* [...] *3olé* 13₁₀₋₁₁), rečiau vienaskaitos kilmininko galūnėje (*Galybės* 14₈, *išmintiės* 26₂₆). Mažesniame šrifte raidė <è> atitinka <ē> (*apie Nuffidawimus Ifraelitėnũ* 4₃₀, *mylėdams* 11₃₆, nom. sg. *Teifybė* 11₃₅, gen. sg. *Galybės* 19₄).

Diakritikais žymimos morfologinės formos: vienaskaitos galininkas (*nerégimaji* *Diewq* KP1806 10₄, *brangę* *Gerybę* 4₁₂, *Apie Ie3u Kristu* *3monũ* *Mokitoji* 4₁₄), vienaskaitos kilmininkas (*nũ wienõs* *Wietõs* 3₈, *iš Gėlmės* 3₁₅, *iš fawės* 10₃₂, *be Gywastiės* 3₅), daugiskaitos kilmininkas (*ant kittũ* *Daiktũ* 3₁₇, *Piktũjũ* 11₃₆) ir net vienaskaitos įnagininkas (*fu didė* *Daugybė* 12₆, *teifũ* *bey gerũ* *Darbũ* *Diews megftafi*, *piktũ* *ir neteifũ* *niekadõs* *nekesdams* 11₁₄) bei vienaskaitos vietininkas (*Rašté* 1₆), taip pat būdvardžių bevardės giminės formos (*ne funkũ* 15₁₅). Įnagininko ir vietininko galūnės žymėjimas diakritikais atitinka to meto gramatikų nurodymus, kurių šiaip jau buvo laikomasi ganėtinai retai.

Reikia atkreipti dėmesį, kad diakritikai gausiau vartojami *Krikščioniško pamokinimo* pradžioje, vėliau jų mažėja. Taip nutiko tikriausiai dėl to, jog knyga buvo redaguojama, bet ne visa vienodai atidžiai.

Tai, kad diakritiniai ženklai yra fakultatyvi rašybos ypatybė, pastebėjo ir Degenos korektorius, sudaręs *Krikščioniško pamokinimo* klaidų atitaisymą.

⁴³ Dalia Gargasaitė, „Retos lietuviškos knygos Torunės universitete“, in: *Bibliotekų darbas*, 1981, Nr. 12 (275), p. 25.

Į sąrašą jis įtraukė tik tas klaidas, kurios iškraipo teksto prasmę. Korektorius pažymi, kad šis principas taikytas ir diakritiniams ženklams, kurie pagal gramatikų valią tiksliau atspindi tartį ar rodo linksnius. Jis pastebi, kad lietuvis į šiuos ženklus kreipia mažiau dėmesio nei į kontekstą, o nepažymėtus ženklais linksnius nustatyti iš konteksto nesunku:

Druckfehler.

Nur folche werden hier aufgeführt, welche die Vernehmung des richtigen Sinnes erschweren könnten. Auf ausgelassene und fälschlich gesetzte Buchstabenbezeichnungen, die nach dem Willen der Grammatiker, entweder die Aussprache näher bestimmen, oder den Casus anzeigen sollen, ist hier nur in sofern Rücksicht genommen, als eine Entstellung des Sinnes zu beforgen war. Der Lithauer merkt auf diese Zeichen, besonders wenn sie vervielfältigt werden, weniger, als auf den Zusammenhang. Dem Gelehrten kann's auch wohl nicht schwer werden, aus dem Zusammenhange den Casus zu treffen. KP1806 1052-12.

Vėlesnių Degeno lietuviškų spaudinių rašyba jau kitokia. Arndto knygų vertime (1807) daug minėtų tradicinių rašybos normų yra ignoruojamos. Iš aukščiau išvardytų grafemų vartojamos tik <ß>, <c3> ir <y>, o kirčio ženklai ar kiti diakritikai nevertojami visai, net ir priebalsis [ž] nuosekliai žymimas raide be jokio ženklo – <3> (*zinnomafis* ir *fkaitomafis 3odis AŠ1807 Ia 713*). Iš diakritinių raidžių vartojamos tik <I> ir <i>, bet nereguliariai, vien prielinksnio ar priešdėlio pozicijoje, galūnėje jos nerašomos (*jis ipole i bjauraufi* ir *išgaftingiaufi Grieka Ic 812*, *be Iejimo i sawo Szirdi Ic 2791*, *I kurri 3mogu Ic 7414*). Raidė <û> yra ypač reta, dvibalsio pozicijoje visada rašoma <o>.

Nedaug skiriasi ir *Bybeliškos skarbnyčėlės* (1812) rašyba. Abiejose šios knygos dalyse diakritikai, galima sakyti, visai nevertojami, tėra tik jų nuotrupų. Priebalsis [ž] žymimas raide <3> be diakritinio ženklo, nors galima rasti ir vieną kitą pavyzdį su <3̇> (pirmos dalies pratarmėje *3odis BS1812 I XXXVI10*, plg. *3odis XXXVI6*; *nū 3odzio BS1812 II VIII14* – tai vienintelės raidės su diakritikais, pavartotos šiame antros dalies pratarmės puslapyje).

Raidė <á> išspausdinta tik antraštiniame *Bybeliškos skarbnyčėlės* puslapyje, <ē> [è] – labai reta, pasitaiko tik pirmos dalies pratarmėje (*Iē3aus BS1812 I VI10, XI12, XIII5* ir kt., *nēs X10, LXII17*), <û> knygoje ypač reta (*Wiens iš musū XXXI3*, acc. pl. *mūs I 5515*), raidė <o> keletą kartų pasirodo pratarmės prieduo-

se, pavadintuose „Grabo Užrašas [...] Meriino [sic] Luteraus“ XXXVI–LXIV ir „Grabo Užrašas Katrynas Luterenus“ LXV–LXVI (*Pónai* LXIV₆, *Póno* LXVI₁, *fū Pónu* LXVI₆). Dvibalsis [uo] žymimas raidėmis <û>, <ũ>, rečiau – <o> (*ũloje* I 358, *Nũbažnas buti, o ne noreti nobažnas buti* II 853–4).

Nosinės raidės nevartojamos, su jomis galima rasti tik vieną kitą pavyzdį (*ĩ Szirdi yfidegkit BS1812 I 189, kad mes faw mielaje Ewangelia, Tikkeji-ma ir pati Kristu turetumbim išpliešti dūtis, tai jau per daug I 709–10, mišlijĩ* I 566). Pasitaiko atvejų, kai nosinės raidės spaustuvininkas surinko ten, kur jos nereikalingos (*uz ta kencz ĩr miršt, ir kad tu tai tikray gillei apdumofi, kad patfai Diowo funus kencz, tai tu jũ ilgiaũs jũ daugiaus dar nufigafi I 5113–16*).

Bunyano *Šventame kariavime* (1812) diakritinės raidės taip pat labai retos, rašoma <ž> [ž], kirčiuotų balsių nėra, iš nosinių raidžių vartojama tik <ĩ>, su ja parašomas prielinksnis *ĩ*, kartais ir priešdėlis, retai – įvardžio forma *ji* (*ĩ Ifiklaufymo kamara Karalaus' Iežaus' tampa ĩ leidžama BK1812 627–71, ĩ ta kella atejo ir ji noredawo yšali atruimoti 285–6, per ji 1111*). Dvibalsis [uo] gana nuosekliai žymimas raide <ũ> (*išftume jũs ĩ baimes pilna dũbe 1326, pirmũfe Czefũfe 36, loc. sg. linkfmũje [sic] žemeje 108*). Garsai [ė] ir [e] rašte neski-riami. Kitos diakritinės raidės nevartojamos arba yra labai retos, atsitiktinės, pavyzdžiui: *Ir* 'ir' 1855, *Pagiežimma* 18511. Dar minėtinas savitai dėliojamas apostrofas: *wertingafis' wurs' 419, jis' 51, acc. sg. tiefas' 420, nom. sg. perejes' 520, norys' 61, gen. sg. Iežaus' 71*. Apostrofas čia tikriausiai atsirado dėl rankraščio raidės <s> rašymo manieros klaidingos interpretacijos.

Šešiose knygoose ir *Bybeliškoje skarbnyčėlėje* gausu citatų ir parafrazių iš Biblijos. Jos dažniausiai pateikiamos remiantis vadinamosios Quando Biblijos antruoju leidimu, išspausdintu 1755 m. Tradicinės ir surinkimininkų vartotos rašybos skirtumai gerai matyti palyginus kelias eilutes Naujojo Testamento 1701, 1735, 1755, 1795 ir 1816 metų leidimuose:

Lk 13,24	
NT1701 128	Rupinkites idant eitumbit per ankštus wartus: nes fakau jumus / daug jũ norės ineit / bet ne galės.
NT1727 309	Stengkities, jeib per angštas Durris ĩeitumbit: nės daug jũ (tai jums fakau) jėškos ĩeiti, o negallės.
B1735 NT 105	Stengkities, kad pro ankštas durris ĩeitumbit: nės daug jũ (tai jums fakau) jėškos, kaipo ĩeitu, o ne gallės.

<i>B1755</i> NT 105	Procawokities, kad pro ankštās durris ietumbit: nēs daug jū (tai jums fakau) procawofis, kaipo ietu, ir ne gallēs.
<i>AŠ1807</i> Ib 44	Procewokities kad pro ankštās Durris yeitumbit, nes daug (toktai aš, ležus Kriktus, fakau jums) procewofis kaip yleitu [sic], ir negalles yeiti,
<i>BS1812</i> II 108	Procewokities, kad pro aukštās [sic] Dnrris [sic] ietumbit, nes daug ju (tai jums fakau) procawofis, kaipo yeitu ir negalles.
<i>B1816</i> NT 111	Procawokities, kad pro ankštās durris ietumbit: nēs daug jū (tai jums fakau) procawofis, kaipo ietu, ir ne gallēs.
1 Kor 4,7	
<i>NT1701</i> 287	Nes kas fudija tawę? O ką turi / ko ne gawei? Bet jey ir gawei / ko tadagi girēs kaipo negāwęs?
<i>NT1727</i> 685	Nēs kas tawę iškēle? O ką turri, ko ne gāwęs? O jėy gāwęs, kaigi girries, buk ne gāwęs?
<i>B1735</i> NT 235	Nēs kas tawę iškēle? O ką turri, ką ne gāwęs? O jėy gāwęs, kaigi girries, buk ne gāwęs?
<i>B1755</i> NT 235	Nēs kas tawę iškēle? bet ką turri, ką ne gāwęs? bet jey gāwęs, kaigi girreifi, buk ne gāwęs?
<i>AŠ1807</i> Ic 333	Ka turri žmogau, ka negawes, bet jei gawes, kaigi girrefi buk negawes?
<i>BS1812</i> II 113	Kas tawę iškēle? bet ka turri ka ne gawes? bet jey gawes, kaigi girreifi, buk ne gawes.
<i>B1816</i> NT 248	Nēs kas tawę iškēle? bet ką turri, ką ne gāwęs? bet jey gāwęs, kaigi girreifi, buk ne gāwęs?
Apr 3,21	
<i>NT1701</i> 421	Kas pėrgales / dūfu jam fedēt fu fawim ant fōfto mano: kaipo ir aš pėrgalejau ir fedėjaus fu Tėwu mano ant fōfto jo.
<i>NT1727</i> 993	Kas pėrgal / tam dūfu fedēt fu mannimi ant fawo Sūfto / kaip aš pėrgallėjau ir fedaufi fu fawo Tėwu ant jo Sūfto.
<i>B1735</i> NT 346	Kas pėrgal, tam dūfu fedēt fu mannimi ant fawo fōfto, kaip aš pėrgallėjau, ir fedaufi fu fawo Tėwu ant jo fōfto.
<i>B1755</i> NT 346	Kas pėrgal, tam dūfu fedēt fu mannimi ant fawo fōfto, kaip aš pėrgallėjau, ir fedaufi fu fawo Tėwo [sic] ant jo fōfto.
<i>NT1795</i> 353	Kas pėrgal, tam dūfu fedēt fu mannimi ant fawo fōfto, kaip aš pėrgallėjau, ir fedaufi fu fawo Tėwo [sic] ant jo fōfto.
<i>AŠ1807</i> Ib 35	Kas pėrgal, tam aš dofu fu manim ant mano Krafes fedeti, kaip aš pėrgallėjau, ir paffi fedau fu fawo Tewu ant jo Krafes :
<i>BS1812</i> II 143	Kas pėrgal, tam dūfu fedet fu manim ant fawo fofto.
<i>B1816</i> NT 346	Kas pėrgal, tam dūfu fedēt fu mannimi ant fawo fōfto, kaip aš pėrgallėjau, ir fedaufi fu fawo Tėwo [sic] ant jo fōfto.

2 Kor 8,9	
NT1701 315	9. Nes žinot méiľe Wiešpaties muľú IĖžaus Kriftaus / jog del jufu / kaczey budams bagótas / ubagu ftójos / idánt jus per jo ubagijftę bagotais butumbit.
NT1727 748	9. Nėfa žinnot' Malonę muľú Pono Iėzaus Kriftaus, jog noris jis bagotas, taćiau i Wargą iėjo dėl juľú, jeib jus per jo Neturťą pralobtumbit.
B1735 NT 258	9. Nėfa žinnot' malonę muľú Pono Iėzaus Kriftaus, jog noris jis bagotas, taczau i wargą iėjo dėl juľú, jeib jus per jo neturťą pralobtumbit.
B1755 NT 258	9. Nėfa žinnot' malonę muľú Pono Iėzaus Kriftaus, kad, noris jis bagotas yra, taczau ne turtingu paľtojo dėl juľú, jeib jús per jo neturťą pralobtumbit.
Aš1807 lc 83	Ius žinnote Malone muľu Pono Iėzaus Kriftaus, kad noris jis bagots buvo taczau neturtingu [sic] paľtojo del juľu, kad jus per jo Neturťą pralobtumbit.
B1816 NT 271–272	9. Nėfa žinnot' malonę muľú Pono Iėzaus Kriftaus, kad, noris jis bagotas yra, taczau ne turtingu paľtojo dėl juľú, jeib jús per jo neturťą pralobtumbit.
Mt 4,4	
NT1701 5	Bet jifai atfakijdamas táre: Parašijta ira / ne wienà dūna giwas bus žmogus; bet koźnu žodźiu / kurfai išeit iš naľrū Diewo.
NT1727 10	Bet jiffai atfakydam's táre: Parašyta yra, ne wiena Dūna minta žmogus, bet koźnu žodźiu iš Diewo burnòs išseinanćiu.
B1735 NT 4	Bet jiffai atfakydam's tare: parašyta yra / * ne wiena dūna minta žmogus, bet koźnu žodźu iš Diewo burnòs išseinanczu.
B1755 NT 4	Bet jiffai atfakydam's tare: parašyta yra, * ne wiena dūna minta žmogus, bet koźnu žodźu, iš Diewo burnòs išseinanczu.
Aš1807 la 4	kaip Iėzus fake, ne wiena Dona minta žmogus, bet koźnu žodźu Diewo,
B1816 NT 4	Bet jiffai atfakydam's tare: parašyta yra: * ne wiena dūna minta žmogus, bet koźnu žodźu, iš Diewo burnòs išseinanczu.
Jn 12,48	
NT1701 183	[...] žodźei kurius aš kalbu / ji fudis fudnoj' dienoje.
NT1727 439	[...] žodis, kurri aš kalbėjau, tas fudis ji fudnoje Dienoje.
B1735 NT 150	[...] žodis, kurri aš kalbėjau, tas fudis ji fudnoje dienoje.
B1755 NT 150	[...] žodis, kurri aš kalbėjau, tas fudis ji fudnoje dienoje.
Aš1807 la 5	žodis kurri aš kalbejau, tas fudys ji Sudnoje Dienoje,
Aš1807 lb 42	žodis, kurri aš kalbejau, tas fudys jus fudnoj Dienoj,
B1816 NT 158	[...] žodis, kurri aš kalbėjau, tas fudis ji fudnoje dienoje.

Prie Arndto *Šešių knygų* leidėjai sumanė pridėti ir kitą to paties autoriaus parašytą knygą *Rojaus darželis*⁴⁴. Apie tai skelbia ne tik antraštinis leidinio puslapis („Podraugei fu Żegnone papildytoms Maldu=Knygoms, wadinamoms Rojaus=Darželis“), bet ir nuorodos į šį maldyną, gausiai vartojamos knygos tekste. Priedas buvo išspausdintas ne Degen, o kitoje Karaliaučiaus spaustuvėje, kuri priklausė Hartungams⁴⁵. Atkreiptinas dėmesys, kad *Rojaus darželis* išspausdintas tradicine rašyba (vartojamos <è>, <ź>, nosinės raidės, žodžiai kirčiuoti, žymimos morfologinės formos). Rašoma: *Dèl, tikkèczau, Wiffgalybè, gùdžiùs, passìzyftu, Żmonemis, nužéminta, Gywáta, bijócza, Perfôna, Akklumq ir Tamfybè, kurri, iwefti, Żmogu, kunişkôs Paikystè, fu fawo Żodziù* (visi pavyzdžiai iš AR1807 p. 1–3). Galbūt *Šešias knygas* ir *Rojaus darželį* vertė skirtingi vertėjai? O gal rašyba galėjo pasirūpinti Hartungo spaustuvės korektorius? Ši įmonė patirties spausdinant lietuviškus leidinius turėjo gerokai daugiau nei Degenas.

Būtų netikslu teigti, jog supaprastinta rašyba pirmą kartą pasirodė surinkimininkų leidiniuose. Nediakritinės rašybos pavyzdžių galima rasti ir gerokai anksčiau. Tai įvairūs perrašai, nuorašai ar citatos dažniausiai negimtakalbiams skirtuose darbuose: lietuviškas frazes be diakritikų cituoja, pavyzdžiui, Wolf-

⁴⁴ Iono Arnto buwufio wyraufu Wyfkupo Lyneburke Rojaus Darželis pilnas Krikščzonişkù Wieżlibyftczù kaip tokios per Dwafès pilnas Maldas i Duşas yra fodinamos. Ir dar yra prideta: 1. Keturolika dywnù Nuffidawimù, kurrie tikkofi fu tom’s Knigelems ir to Wyro Raftais. 2. Bernardo Linkfmybès Giefme apie Wardq Pono Ieżaus. 3. Podraug fu Priródijimais ant Wartojimo tujù Maldù Knygelù. Karalauczujje Mete 1807. Išspauftas Karalişkoj Knyg Drukkawonej Artungo.

⁴⁵ Po įmonės steigėjo antrojo sūnaus Gottliebo Lebrechto Hartungo mirties 1797 m. leidyklos finansinė būklė sparčiai blogėjo, našlė Sophia Christina Burckhardt-Hartung bankrutuojančią įmonę turėjo parduoti dėl gresiančių varžytinių, 1798 metais ją nupirko Johannes Philippas Göbbelsas ir Augustas Wilhelmas Unzeris, pagrindiniai Kanterio konkurentai, spausdinę daugiausia mokslinę ir grožinę Rytų Prūsijos autorių literatūrą. Nepaisant savininkų pasikeitimo, Hartungų vardas lietuviškuose leidiniuose naudotas ir vėliau. Žr.: Kurt Forstreuter, *Gräfe und Unzer. Zwei Jahrhunderte Königsberger Buchhandel*, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1932, p. 63; Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga [...]*, p. 201; Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knygynai (iki 1940 metų)*. Žinynas, Vilnius: Lietuvos knygų rūmai, 1992, p. 53–54.

gangas Christophoras Netelhorstas⁴⁶ ir Friderichas Werneris⁴⁷ savo disertacijose (1674, 1675, perspausdinta 1755)⁴⁸, Christophoras Hatknochas Prūsijos istorijoje (1684)⁴⁹, Teodoras Lepneris veikale apie Prūsijos lietuvius (1744)⁵⁰. Be kirčio ženklų⁵¹ išspausdintas Rusnės kunigo Baltramiejaus Šulco (gimusio Silezijoje) parengtas 1694 m. katekizmas⁵². Johano Arnholdo Brando kelionių

⁴⁶ [Wolfgangus Christophorus à Nettelhorst], C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE ORIGINIBUS PRUSSICIS, quam Confentientibus Superioribus PRÆSIDE M. CHRISTOPHORO Hartknoch / Prusfo. Publico Eruditorum examini submittit. WOLFGANGUS CHRISTOPHORUS à Nettelhorst. Ad diem ___ Septembr. horis locoque solitis. REGIOMONTI, Typis, FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. & ACAD. TYPOGR. ANNO M DC LXXIV [1674].

⁴⁷ [Fidericus Wernerus], C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE IDOLOLATRIA ET ALIIS SUPERSTITIOSIS RITIBUS VETERUM PRUSSORUM, Qvam Indultu Superiorum SUB PRÆSIDIO M. CHRISTOPHORI Hartknochen Paffenheim. Prusfi. Publico Eruditorum examini submittit FRIDERICUS WERNERUS, Regiomonte Pruffus. Ad diem ___ Junii horis loco[que] solitis. REGIOMONTI, Typis FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. ET ACAD. TYPOGR. 1675.

⁴⁸ [Carl Johann von Caspari], *3wey Historifche Difputationen, die unter dem berühmten Preußifchen Magifter Chriftoph Hartknoch 1) durch Wolffg. Chrft. v. Nettelhorst, Ao. 1674, Von dem Urprung der Preußen; 2) durch Friedrich Werner, Ao. 1675, Von ihrem ehemaligen Götzendienft und abergläubigen Religions= Hochzeits= und Begräbnißgebräuchen abgehandelt worden, find fowohl wegen ihres merkwürdigen und angenehmen Inhalts, als auch den damit verknüpften Nachrichten von der Herkunft der ältesten adelichen Familien in Preußen der Ueberfetzung aus dem Lateinifchen ins Deutfche, und feiner nicht allein hierzu, sondern auch zu einem vollständigen Verzeichniß aller nachhero im Lande faßhaft gewordenen Edelleute angewandten Bemühung allerdings würdig geschätzt worden von Carl Iohann von Caspari, Lieutenant des hochlößlichen von Lehwaldtschen Infanterieregiments. Königsberg, 1755. Gedruckt bey Ioh. Friedr. Drieft, Königl. privil. Buchdrucker.*

⁴⁹ [Christophorus Hartknoch], *Alt= und Neues Preuffen Oder Preuffischer Historien 3wey Theile [...] Mit sonderbahrem Fleiß zusammen getragen / Durch M. CHRISTOPHORUM Hartknoch deß Thornifchen Gymnafii Professore. Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Martin Haltervorden / Buchhändlern in Königsberg. Druckts Iohann Andreae. Anno M DC LXXXIV. [1684].*

⁵⁰ [Theodor Lepner], *Der Preufche Littauer oder Vorftellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauffen, Hochzeit, Leibes= und Gemüths=Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speife und Tranck, Sprachen, Gottes=Dienst, Begräbniffe und and andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kurtzlich zusammen getragen von Theodoro Lepner, Erften Pfarrer der Deutschen und Littaufchen Gemeine Gottes in Budwehten. Im Jahr nach des werthen Heylandes Geburt 1690. Danzig, bey Ioh. Heinrich Rüdiger, 1744.*

⁵¹ Nosinės raidės ir <3> Šulco katekizme vartojamos. Kartais Šulcui priskiriamas ir 1701 metų katekizmas, tačiau šis yra sudėtingesnės rašybos, kirčiuotas.

⁵² [Baltramiejus Šulcas, Bernardas Zandenas], *Krikščioniškias Suffikalbejimas Kurri Mokintojis Bažnyčios fufawa klaufytojeis daži karta miße išlaikes / argi ant mißpara / ir ypatej fu tais kurie griekauti eit / ar kurie pirma karta griekauti ir prißwenta Sakramenta Altoraus taifafi eiti / idant wertingaj ta priimtu / laikyti gal / Wiffu pirmjaufaj nüg Pono D. BERNHARDO*

aprašyme (1702)⁵³ pateiktą Kleino giesmę stengtasi išspausdinti su diakritikais (nors ir iškraipant), tačiau 1703 m. leidime jie visiškai ignoruojami, matyt, dėl techninių kliūčių Nyderlandų spaustuvėje⁵⁴. *Lexicon Lithuanicum* ir vadina-mieji Krauzės, Richterio, Prahos žodynų nuorašai taip pat nepasižymi diakri-tikų gausa. Privačiuose susirašinėjimuose (jų išlikę ypač mažai) rašyta taip pat be diakritikų: poroje 1750 metų pirklio Johanno Ernsto Schadewalto laišku iš Klaipėdos diakritikai nevartojami, rašyba nenuosekli⁵⁵. Galbūt yra išlikęs ir dar vienas kitas šaltinis, kuriame vartota rašyba be diakritikų. Jie sudaro mažes-niąją XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. lietuvių raštijos dalį. Daugumoje raštų vartojama „kleiniškoji“ rašyba: ja vėčiami valdžios įsakai, leidžiami Šventojo Rašto leidimai, giesmynai, gramatikos, žodynai ir kitos knygos, rengiami rank-raštiniai žodynai (*Clavis* ir Jokūbo Brodovskio), išliko ja rašyta apeliacija⁵⁶,

SANDO, ta karta Karalaučzaus fennojo Miesto yraufojo Klebono / dabar Wyrufufojo wyfkupo šos mufu Prusfu žemes / [et]c. furašytais Nubettaig bej te bejše nepagal iššmanima bet tiktaį pagal žodžus mažumma kittaiį pataiřyts ir sawa Gmynaj ant giera Lietuwniřskaj parařytais nūg BARTHOLOMĖUS Schultzas / Plebonas Rufnije. Karalaucuje / Iššpauftos per FRIDERIKIO REUSNERO palikta Nařle / 1694.

⁵³ [Johan Arnhold von Brand], *Iohan=Arnholds von Brand / weylant J. U. D. und in der Univerfitát zu Duiřburg am Rhein Profefforis Ordinarii, REYSEN / durch die Marck Brandenburg / Preuffen / Churland / Liefland / Pleřcovien / Groř=Naugardien / Tweerien und Mofcovien: in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Lándler / wie auch der Litthauwer / Lebens=art / Gottesdienst / allerhand Ceremonien / Kleydung / Regierung / Rechtspflegung / und dergleichen / angemercket: anbey Eine Seltfame und fehr Anmerckliche Befchreibung von SIBERIEN. Alles nachgelesehen; und mit nõthigen Ueberřetzungen / Anmerckungen und Kupfferřtůcken geřzieret und vermehret; auch mit der ũber des Hn. Urhebers feeligen Abřchied gehaltenen Leich=reden herauř gegeben Durch Henrich=Christian von Hennin / der Artzeneyen Doctor / und felbiger / wie auch der Gefchichten / Griech= und Lateinischen Wohlredenheit in obgemeldter Kõniglichen Univerfitát Prof. Publ. WESEL / In verlag Jacobs von Wefel / Buchhándlers dafelbft 1702.*

⁵⁴ [Johan Arnhold Brand], *NIEUWE En Nauwkeurige REIS-BESCHRYVING VAN 'T MARK-BRANDENBURG, PRUISSEN, COURLAND, LITTHAUWEN, LYFLAND, PLESCOVIEEN, GROOT-NAUGARDIEN, TWEERIEEN en MOSCOVIEEN; Waar in de Levens-aart dier Volkeren, hunne Godsdienst, Kleeding, wijze van Regeering, byzonder net beschreeven, en veele tot nog toe onbekende ťtukken aan den dag gebragt worden. Als meede Een Aanmerkens-waardige Befchrijving van het Koningrijk SIBERIEN; EN DEN ZABEL-VANGST. DOOR J. A. BRAND. Tot UTRECHT By ANTHONI SCHOUTEN, 1703.*

⁵⁵ Pirklio Johanno Ernsto Schadewalto žemaitiški laiřkai Pranui Radavičiui (1750-03-11, 1753-08-04, abu iš Klaipėdos į Rietavą) – Jurgis Lebedys, Vincas Urbutis, „Du žemaitiški XVIII a. vidurio laiřkai“, in: *Baltistica*, 1968, t. 4(2), p. 296–298.

⁵⁶ Michaelio Richterio laiřkas Bernhardui von Sandenui vyresniajam (?), 1698 m. birželis, GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 138 d, Nr. 573, 2r–3v. Birutė Triřkaitė, „Lietu-

poezijos⁵⁷ ir laiškų⁵⁸. Rašybos normos skirtingų autorių ir laikotarpių darbuose kiek įvairuoja. Galima būtų skaičiuoti nevienodą kirčio ženklų dažnumą ar stebėti pozicines variacijas, bet bendri rašybos principai šiuose leidiniuose visada išlaikomi: tekstai pakirčiuoti, diakritikais žymimos morfologinės formos, siaurasis [é], dvibalsis [uo], skiriamas ilgasis balsis [i].

Tradicine rašyba buvo leidžiami ir vadovėliai mokykloms. Kristijono Gotlybo Milkaus *Kūdikių prietelius* Hartungo spaustuvėje išspausdintas 1795 m. Šis „Szuilókams ant géro“ surašytas skaitinių vadovėlis buvo naudojamas mokyklose ir Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminare⁵⁹, tačiau jo rašyba tiriamiesiems surinkimininkų rengtiems leidiniams įtakos nepadarė.

RAŠYBOS PAPERSTĖJIMO PRIELAIDOS

Arndto *Šešios knygos* buvo vienas iš pirmųjų Degenų lietuviškų leidinių, todėl galima būtų klausyti, ar rašyba spaustuvei nekėlė techninių trikdžių, ar ji turėjo įsigijusi reikalingus lietuviškus šriftus. Kanterių šriftų liejykla veikė nuo 1751 metų ir iki XIX a. vidurio lietuviškus šriftus tiekė ne tik vietinėms, bet ir LDK spaustuovėms⁶⁰. Beje, Kanterių spaustuvėje Degenas ne tik pradėjo karjerą, bet ir buvo su jais susigiminiavęs, vedė spaustuvininko Danieliaus Christopho Kanterio brolio dukrą Sophie Anną Eleonorę (1760–1812). XIX a. pradžioje steigėsi daug naujų spaustuvių, lietuviški šriftai buvo paklausūs, jų

viškas XVII amžiaus pabaigos laiškas: Michaelio Richterio skundas dėl bandomojo pamokslų vertinimo (1698)⁶, in: *Archivum Lithuanicum*, 2015, t. 17, p. 9–52.

⁵⁷ Adomo Frydricho Šimelpenigio eiliuotas laiškas nenustatytam giminaičiui (1748-10-12, iš Papelkių), in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 156–158, 160–161.

⁵⁸ Kristijono Donelaičio lietuviškas laiškas Valtarkiemių parapijos kunigui Johannui Gottfriedui Jordanui, tarp 1776 ir 1779, LLTIB RS: f. 1, b. 5259, l. 25r–27v. Laiško pradžioje yra užuomina, jog ir adresatas rašęs lietuviškai: „lietuwiųkay ųzweplūdams Lietuwą gyre“. M. L. Rėza mini buvus ir daugiau Donelaičio laiškų (jie neišlikę). Kristijonas Donelaitis, *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1977, p. 276–278. *Kristijono Donelaičio rankraščiai*, fotografuotinis leidimas, parengė Mikas Vaicekauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 61–64.

⁵⁹ *Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2015, p. 6, 691, 693.

⁶⁰ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga* [...], p. 88.

įsigyti nebebuvo sudėtinga⁶¹. Diakritinės raidės, gausiai vartojamos pirmajame Degenos darbe 1806 metų *Krikščioniškame pamokinime* (didelės apimties Arndto knygos taip pat galėjo būti pradėtos spausdinti dar 1806 m.), taip pat ir lietuvių kalbos abėcėlės raidės, kituose spaudiniuose pasitaikančios tik retkarčiais, leidžia manyti, kad reikalingus lietuviškus šriftus spaustuvi turėjo ir buvo pajėgi išspausdinti visas reikalingas raides su diakritikais.

Pagrindine rašybos paprastėjimo priežastimi reikėtų laikyti pakitusį knygos adresatą. Esminis surinkimininkų ir tradicinės rašybos skirtumas yra diakritikų ignoravimas. Jie tradicinėje ortografijoje atlieka skiriamąją funkciją, jų atsisakius grafemos tampa fonetiškai daugiareikšmės, be jų parašytą tekstą tinkamai perskaityti galima tik gerai mokant lietuvių kalbą. Vokiečiams kunigams kirčio, nosinių balsių ir kai kurių priebalsių žymėjimas diakritikais buvo patogus, kai kuriems net ir būtinas, tačiau gimtakalbiams lietuviams jis dažnu atveju galėjo atrodyti perteklinis, tokios sudėtingos rašybos jiems nereikėjo. Kirčiavimas ar morfologinio daugiareikšmiškumo atskyrimas tekste šiems skaitytojams neturėjo didelės reikšmės (tai pastebėjo ir Degenos korektorius 1806 m.), o spaustuvei tokia supaprastinta rašyba, žinoma, buvo didelis palengvinimas.

Spaustuvininkas siekė pelno ir vargu ar būtų drįšęs eksperimentuoti, ypač laužydamas įsitvirtinusias rašybos normas. Neverta manyti, kad lietuviškų raidžių galėjo atsisakyti Degenas, siekdamas pagreitinti darbą. Nors literas renkant iš sumažinto asortimento kasos rinkinys būtų paruoštas greičiau, bet didžiąją spausdinimo laiko dalį vis vien užtruktų darbas prie preso. Pirmieji Degenos lietuviški leidiniai buvo sėkmingi, jų leidimą rėmė vis savarankiškesni pietistinių surinkimų vadovai. Paprastesnė rašyba surinkimininkams atrodė sava ir priimtina. Nėra abejonių, jog tokia rašyba buvo knygos rengėjų, o ne spaustuvi pasirinkimas.

„Prestižinė“ kleiniškoji rašyba surinkimininkams neatrodė būtina. Diakritikų rašymas reikalavo papildomų pastangų ir įgūdžių. Kirčiuotiems skieimenims (ir diftongų priegaidėms) žymėti reikėjo prozodijos nuojautos, o morfologinėms formoms žymėti – gebėjimo skirti gramatines formas. Sunku

⁶¹ Pirmoji šriftų liejykla Karaliaučiuje veikė nuo 1743 metų, ji buvo apsirūpinusi ir lietuviškų raidžių su diakritikais matricomis. Tiesa, J. W. Hablitzas dirbo tik iki 1758 m. (Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga [...]*, p. 86, 87), vėliau jo vietą užėmė Kanterio liejykla.

pasakyti, ar tokių įgūdžių turėjo knygų rengėjai sakytojai. Bent jau Arndto *Šešių knygų* vertėjas į kalbos dalių skyrimą dėmesio kreipė mažai. Tai neblogai rodo prieveiksnių rašyba. Pagal tradicinės ortografijos normas prieveiksmai turėjo būti rašomi su *ay*, kad jų galūnė grafiškai skirtųsi nuo kitų kalbos dalių, rašomų su *ai*. Šią taisyklę pirmą kartą suformulavo Kleinas 1653 m., o vėliau ji buvo kartojama kitose gramatikose⁶². Atrodytų, kad ir Arndto knygų vertėjas stengėsi prieveiksnius išskirti, rašydamas juos su <y> (pavyzdžiui, *tikkray*), bet pagal Kleino taisyklę jam pavyko parašyti tik apie trečdalį formų (su <ay> – 87, su <ai> – 268). Geriau jam sekėsi rašyti prieveiksnius *visái* (29 formos parašytos su <ay> : 4 – su <ai>), *tikraĩ* (21 : 10), *labaĩ* (19 : 13), prasčiau – *amžinaĩ* (6 : 21), *geraĩ* (4 : 25), *krikščioniškai* (0 : 20) ir kitus⁶³. Tokia rašymo įvairovė rodo rašybos normos atspindį, jos nevalingą realizavimą dažnesniuose žodžiuose, bet ne sąmoningą rašybos taisyklės taikymą.

Surinkimininkų literatūros leidybai priešinosi kunigai. Arndto *Šešių knygų* pratarinėje rašoma apie „rašte mokytyjų ir vyresniųjų“ (tai aliuzija į Naujojo Testamento fariziejus) mėginimą darbus stabdyti skundžiant jų iniciatorius valdžios institucijoms. Kodėl kunigams leidinys neįtiko, pratarinėje nenurodyta, bet priešinimąsi visų pirma turėjo kelti leidinio turinys, o ne formalūs rašybos dalykai:

„ikki šio Czefa, apie kurri Iezus pats fake, kad fukilfe Žmones prieš Žmones, ir Karalyfte prieš Karalyfte ir tokiam jau dabbar atejufame Karru marru ir didžos Brangybes Czeffe, kurriame jau tikkray efme, šios mielofes Knygas, wel iš naujo yra Lietuwiškai išwerftos bet ir drukawotos, o norint daug Rašte Mokytyju ir wyrefnuju prieš ši gerra darba priešinofi, noredami ta rods suardyti, ir fufirodijo wiffus Žodžo myletojus, kurrie šiu Knygu geide, ir ant tu Išdrukawojimo po mažumeli piningu buwo fudeje, kožna prie ju Wyraufybes po kurros jie šen ir ten tikt yra, fuwadinditi ir tulimais Klaufymais jiems burna užkimfti norejo, ir jofus wiffus y Kalejima ymefti kettejo, ir cze ne mažei jos išgandino ir ybaugino“ AŠ1807 Ia 16.

⁶² Prieveiksnius su *ay* pradėta rašyti dar kiek anksčiau, nei pasirodė Kleino gramatika – 1641 m. įsake.

⁶³ Formos skaičiuojamos iš 200 pirmųjų Arndto knygų puslapių. Kalbos dalių skyrimo įgūdžius galėtų rodyti ir daiktavardžių rašyba didžiąja raide, jie šitaip rašomi gana nuosekliai, tačiau nebūtinai atskleidžia vertėjo savarankiškus įgūdžius, – didžiosiomis raidėmis daiktavardžiai pradedami ir vokiškame vertimo šaltinyje.

1807 ir 1812 m. išspausdintose knygos palikta nemaža rinkimo ar korektūros klaidų. Jos rodo, kad tekstą rinko ne aukščiausios kvalifikacijos rinkėjas, spausdinta skubotai ir korektūra nebuvo tinkamai pasirūpinta. Dąžnos apverstos raidės, jų praleidimai ir sukeitimai, pavyzdžiui, viename Arndto knygų puslapyje yra bent keturi rinkimo riktai: puslapinėje antraštėje (kolontitule) išspausdinta apversta <u> žodyje *3mogus*, formoje *pagrazinti AŠ1807* Ic 100₄ yra apversta antroji <a>, klaidingai surinkti žodžiai *Darzeilij* 100₇ (turėtų būti *Darzelij*) ir *bra* 100₂₂ (vietoje *yra*). Kad spaustuvei būtų trūkę specialistų, jokių dokumentuotų žinių nėra. Išimtis – karų metai, kai į vokiečių kariuomenę buvo mobilizuojama daug dirbančiųjų. Per 1812 metų karą buvo mobilizuoti ir Degeno raidžių rinkėjai, todėl trejus metus vėlavo trečiasis Biblijos leidimas (1816)⁶⁴.

Paprastesnė rašyba vartojama ne vien Degeno spaustuves leidiniuose. Jau minėta, jog Biblijos citatos į surinkimininkų knygas buvo perrašytos ignoruojant diakritikus. Panašiai elgėsi sakytojas Mertikaitis su giesmėmis. Be kitų, jis į savo giesmyną įtraukė daug Gotfrydo Ostermejerio verstų giesmių iš jo giesmyno. Šis giesmynas neišliko, tačiau žinoma bent jau viena autorizuota Ostermejerio giesmė, išleista 1781 m. atskiru spaudiniu⁶⁵. Šis leidinys išsiskiria tuo, jog jį parengė kunigas, tačiau pasauliečio pirklio iniciatyva ir lėšomis. Šią giesmę Mertikaitis perėmė į savo giesmyną⁶⁶, bet pakeitė rašybą: visas diakritines raides pašalino, net raidę <ž> pakeitė į <z>, nepakeitė tik dviejų – <i> ir <û>. Tokia rašyba iš esmės nesiskiria nuo vartotos Arndto *Šešiose knygos* ir Bunyano *Šventame kariavime*.

Rašyba be diakritikų ar su minimaliu jų kiekiu (kartais juos dėlįojant ne pagal tradicines normas) surinkimininkų rengiamuose leidiniuose buvo vartojama ir vėliau, XIX a. pabaigoje⁶⁷.

⁶⁴ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga [...]*, p. 295.

⁶⁵ *Szirdingas Pagraudenimas sawo Amžio Galq tankiey apdumoti ir tam krikščzoniŃkay prifitaitfyti iŃ WokiŃškôs Kalbôs i LietuwifŃkq pergulditas nŃ Gottfrido Ostermeyerio TrempŃ Kuningo pagal Norėjimq Pono Iono KriŃtupo Cynthiaus wieŃlibo Lietuwninko ir czefŃtningo Kupczaus Karalauczuje. Io KaŃtunkais nobaŃznoms DuŃšoms ant gero iŃŃŃpauftas pas Gottl. Leber. Artungq Méte 1781.*

⁶⁶ Mertikaičio giesmyno pirmasis leidimas neiŃliko, lyginta su 1817 m. Tilžėje išspausdintu jo leidimu (*MerG*).

⁶⁷ Pavyzdžiui, [Mikelis Genys], *Swarbi Kelone per Pekla ir per Dangu podraug fu naudingais Pagraudenimais del DuŃšos IŃganymo, iŃ wokiŃškôs Kalbôs iŃswerfta, trumpay fuglaufta ir*

IŠVADOS

XVIII a. pabaigoje Rytų Prūsijoje išaugo raštingų žmonių skaičius, didėjo knygų paklausa ir pigo spauda. Atsirado pasauliečių, gebančių išversti į lietuvių kalbą ir išleisti jiems aktualius religinius leidinius. Daug jų priklausė pietizmo judėjimui, skelbė Dievo žodį į namų pamaldas besirenkantiems surinkimininkams.

Vieną iš pirmųjų, svarbiausių ir didžiausių surinkimininkų leidinių išspausdino Georgo Heinricho Bernhardo Degenso spaustuvė Karaliaučiuje, tai Johanno Arndto *Šešių knygų apie tikrą krikščionumą* vertimas į lietuvių kalbą (1807). Didžiulės apimties (1533 puslapių) leidinį parengė, jo spaudą užsakė ir rinkliavą leidybai organizavo sakytojai. Po penkerių metų Degenas išspausdino dar dvi didelės apimties surinkimininkų knygas. Spaustuvininkui mirus ryšiai su sakytojais nutrūko. Įmonę perėmęs Degenso sūnus bendradarbiavo su oficialiosios Bažnyčios kunigais. Didžiausias jo lietuviškas išspausdintas leidinys – trečiasis Biblijos leidimas, parengtas kunigo Martyno Liudviko Rėzos (1816). Biblija išspausdinta laikantis tradicinės Mažosios Lietuvos rašybos, kaip ir dauguma kitų to meto leidinių. Surinkimininkų leidiniuose vartota rašyba nuo jos skiriasi.

Prūsijos lietuvių ortografijos normos nusistovėjo ir buvo kodifikuotos dar XVII a. viduryje Danieliaus Kleino gramatikose. Rašybai būdinga diakritinių ženklų gausa ir morfologinių formų žymėjimas. Pučiamieji priebalsiai žymėti <ß>, <ž>; afrikatos – <c3>, rečiau <ć> bei <dž>, <d3>; siaurasis balsis [é] žymėtas <è>; ilgasis balsis [ī] žymėtas raide <y>; dvibalsis [uo] – <û>; vartotos keturios nosinės raidės <a, e, i, u>; akūtu kartais žymėtas skiemens kirtis ir tvirtapradžiai diftongai (raidėmis <á, é>, rečiau – <ó, ú>); morfologinės formos galūnėse žymėtos raide <y>, cirkumfleksu (<ê, ô, û>), rečiau – graviu (<à, è, ù>). Iki pat XIX a. šie rašybos principai beveik nekito.

Surinkimininkų leidiniai liudija apie prasidedantį naują ortografijos raidos etapą. Juose daug tradicinių ortografijos normų yra ignoruojamos. Iš minėtų grafemų vartojamos tik <ß>, <c3>, <y>, o kirčio ženklų ir kitų diakritikų visiškai atsisakyta, net ir priebalsis [ž] žymimas raide be diakritiko – <3>.

furašyta nū M. G. ir ant Geidawimo kelu nobažnu Duβiu i Druka padūta. Ant Galo dar yra pridētōs kelos naujos gražios Giešmeles. Dievui ant Garbes ir Žmonēms ant amžino Duβos Išganymo. Priekulej, Mete 1889. Druck und Verlag von G. Traufchies.

Iš diakritinių raidžių dažniau vartota tik <i> (retai – ir <I>), bet neregulia-riai, vien prielinksnio ar priešdėlio pozicijoje, galūnėse ji niekada nerašyta. Raidė <û> vartojama ne visose knygose, kai kuriose dvibalsio pozicijoje te-rašoma <o>.

Degeno spaudiniai liudija, jog šalia tradicinės Mažosios Lietuvos ortografi-jos susiformavo paprastesnė jos atmaina. Ji atsirado pakitus knygos rengėjui ir adresatui. Tradicinė ortografija, kuria detalai žymėtos fonetinės, prozodinės ir kai kurios morfologinės kalbos ypatybės, buvo patogi vokiečiams kunigams (o prasčiau mokantiems lietuviškai – net ir būtina), tačiau gimtakalbiams lietuviams tokio detalumo nereikėjo. Kirčiavimas ar morfologinio daugiareikš-miškumo atskyrimas tekste šiems skaitytojams neturėjo reikšmės, o spaustu-vei tokia supaprastinta rašyba, žinoma, buvo didelis palengvinimas. Tokią ra-šybą imta vartoti ir kitų spaustuvių leidžiamuose surinkimininkų leidiniuose.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Henricho Lyzijaus laiškas Augustui Hermannui Francke'ui“, *Archivum Lithuanicum*, 2001, t. 3, p. 187–206.

AR1807 – [ARDNT JOHANN], *Nobaždininko Iono Oranto, buwufo yraufo Wyfkupo Kunigaikštysteje Lyniburkiej, βeβos Knygos apie Tikkra Krikščzonuma apie nau-dinga Priřwertima, řirdinga Gailesti ir Smutka del Grieku, kaip ir apie tikkra Tikke-jima, ir řwenta Gywenima wiernu Krikščzonu. Podraugei řu Žegnone papildytoms Maldu=Knygomoms, wadinamoms Rojaus=Darželis*. Karalauzujė, drukawotos prie En-driki Degen. 1807. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: A1/807.)

AŠ1807 – [ARDNT JOHANN], *Iono Arnto buwufio yraufo Wyfkupo Lyneburke Rojaus Darželis pilnas Krikščzoniškū Wiežlibyftcžū kaip tokios per Dwafės pilnas Maldas i Duřšas yra fodinnamos. Ir dar yra pridėta: 1. Keturolika dywnū Nuffidawimū, kurrie tikkofi řu tom's Knigelems ir to Wyro Rařstais. 2. Bernardo Linkřmybės Giefme apie Wardę Pono Iežaus. 3. Podraug řu Priródijimais ant Wartojimo tujū Maldū Knygelū*. Karalauzujė Mete 1807. Išřpauftas Karaliřkoj Knyg Drukkawonej Artungo. (Lietu-vos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: A1/807.)

B1735 – BIBLIA, *Tai eřti: Wiffas Sžwentas Rařstas, Séno ir Naujo Testamento, Pa-gal Wokiřškę Pėrguldimę D. Mertino Luteraus, Su kiekwienu Pėrfkyrimo trumpu Praneřsimmu, ir reikalingu Paženklinnimu tū pacžū řodžū, kurrie kittose Pėrfkyrimofe randomi, Nū kellū Mokytojū Lietuwoj' Lietuwiřkay pėrguldytas*. Karalauzujė, 1735. Rářstais iřřpáuftas pas Ioną Endriki Artungą, o pardūdamas pas Pilippą Kriřtupą Kanteri. (Biblioteka Jagiellońska, sign.: SD I 52067.)

B1755 – BIBLIA *Tai eřti: Wiffas Sžwentas Rářstas, Séno ir Naujo Testamento, pagal Wokiřškę Pėrfáttingę D. Mertino Luteraus, Su kiekwienu Pėrfkyrimo trumpu Praneřsimmu, ir rei-*

- kalingu Paženklinnimu tu paczû Żodzû, kurrie kittose Përſkyrimoſe randomi, Nû kellû Mokytojû Lietuwoj' Lietuwĩſkay përfattytas, Ir antrq Kartq iſſpáuſtas. Karaláuçuuje, 1755. Randamas pas Pilippq Kriftupq Kanteri. (Biblioteka Jagiellońska, sign.: SD I 40963.)*
- B1816 – BIBLIA, Tai eſti: Wiſſas Szwentas Ráſtas Seno ir Naujo Teſtamento, Su kiekwienu Përſkyrimo trumpu Praneſimmu, ir reikalingu Pažėnklinnimu tû paczû Żodzû, kurrie kittûſe Përſkyrimûſe randomi, Nû kellû Mokytojû Lietuwoj' Lietuwĩſkay përfattytas, Dabar iſſ naujo pėrweiždėtas Ir trėczq Kartq iſſpáuſtas. Karaláuçuuje, 1816. Ráſtais iſſpáuſtas pas Endrikį Degen. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: A1/816.)**
- [BALTRAMAITIS SILVESTRAS], *Сборникъ библиографическихъ матеріаловъ для географіи, исторіи, исторіи права, статистики и этнографіи Литвы. Съ приложеніемъ списка литовскихъ и древне-прусскихъ книгъ съ 1553 по 1903 г. (Записки Императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣленію этнографіи, т. XXV, leid. 1.), составилъ С. Балтрамайтисъ, leid. 2, С.-Петербургъ: Типографія В. Безобразова и Комп., 1904.*
- BIRŽIŠKA VACLOVAS, Lietuvių bibliografija, t. 2, 1800–1864, Kaunas: Švietimo ministerija, 1926.**
- BK1812 – [BUNYAN JOHN], Swents Karawimas kaip tas Iſſpildnms [sic] yra nû Iėzaus Kristaus Amžino ir Wiſſagalinczo Karalaus prieſ Welna Tamfybes Kunigaikſti, del ir apie Żmogijſka Dņſe [sic] pirmiaufei Iono Buniano kunnigo miesto Betpord Engeliſkoje kalboje ſuraſytas potam i wokiſka, Dabbar alle iſſ tos, pagal norejima kellu Diewa mylinczu Lietuwnininku i ju kalba perguldytas ir pirma karta drukawotas. Karaláuçuuje, mette 1812. Prie Endrik Degen. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: LC 1470/1812.)**
- BK1852 – [BUNYAN JOHN, KURŠAITIS FRYDRICHAS] Iono Bunyano Swentafis Karawimas, kaip taji Iėzus Kristus, ſlowingafis Gywaſtiėſ Ericikis prieſ Wėlniq, baiſingaji Tamfybės Kunigaikſti, dēl Żmogaus=Dufiōſ karauja. Tq iſſ Naujo pėrweiždėjo ir pėrtaife Fridrikis Kurſatis, Lietuwininkû Kunigs Karaláuçuuije. Karaláuçuuije 1852. Raſtais iſſpauſta ir gaunama prie G. D. Boehmer.**
- [BRAND JOHAN ARNHOLD], *Iohan=Arnholds von Brand / weylant J. U. D. und in der Univerſitāt zu Duiſsburg am Rhein Profefſoris Ordinarii, REYSEN / durch die Marck Brandenburg / Preuffen / Churland / Liefland / Pleſſcoven / Groß=Naugardien / Twerien und Moſcoven: in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Lānder / wie auch der Litthauwer / Lebens=art / Gottesdienst / allerhand Ceremonien / Kleydung / Regierung / Rechtſpſlegung / und dergleichen / angemercket: anbey Eine Seltfame und fehr Anmerckliche Beſchreibung von SIBERIEN. Alles nachgeleſehen; und mit nōthigen Ueberſetzungen / Anmerckungen und Kupfferſtücken gezieret und vermehret; auch mit der ūber des Hn. Urhebers ſeeligen Abſchied gehaltenen Leich=reden herauſſ gegeben Durch Henrich=Chriſtian von Hennin / der Artzeneyen Doctor / und ſelbiger / wie auch der Geſchichten / Griech= und Lateiniſchen Wohlredenheit in obgemeldter Kōniglichen Univerſitāt Prof. Publ. WESEL / In verlag Jacobs von Wefel / Buchhāndlers daſelbſt 1702. (British Library, sign.: 590.a.34.)*
- [BRAND JOHAN ARNHOLD], *NIEUWE En Nauwkeurige REIS-BESCHRYVING VAN 'T MARK-BRANDENBURG, PRUISSEN, COURLAND, LITTHAUWEN, LYFLAND,*

PLESCOVIIEN, GROOT-NAUGARDIEN, TWEERIEN en MOSCOVIEN; Waar in de Levens-aart dier Volkeren, hunne Godsdienst, Kleeding, wijze van Regeering, byzonder net beschreeven, en veele tot nog toe onbekende stukken aan den dag gebragt worden. Als meede Een Aanmerkens-waardige Beschrijving van het Koninkrijk SIBERIEN; EN DEN ZABEL-VANGST. DOOR J. A. BRAND. Tot UTRECHT By ANTHONI SCHOUTEN, 1703. (Biblioteka Książąt Czartoryskich, sign.: 5438 I.)

BS1812 I – [SCHINMEYER JOHANN CHRISTOPH], *Bybeliška Skarbnyczele pirma Dalis, kurroje 200 Kalbefu šwento Rášto kurrus reikalingiaufus šodžus Wyfkubs [sic] Šzinmeieris iš Diddžuju Luteraus Raštu iškyre, ir šes knygeles padare fu pirmeinanczu Trumpu išrašu, iš Bažnyczos nufidawimu, iš Wokiškos y Lietuwiška kalba perguldyta ir pirma karta drukawota.* Karalaučzujė, 1812. Prie Endrik Degen. (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign.: B1627.)

BS1812 II – [SCHINMEYER JOHANN CHRISTOPH,] *Šwento rašto Skarbnyczele antra Dalis, kurriame 200 Kallefu [sic] šwento Rašto fu Dwafes pilnaufeis ir swarbjaufeis šodžiis [sic] nabašdninko Luteraus išguldytais ant Pamokinimo, Pagraudenimo, Paštipprinojimo Tikkejime ir Palinkfminojimo Smutnybeje Krikščzonims fu Prie-kalba apie Nauda Lutteraus Raštu sudabintos nū Iono Kristup Šzinmeiero, buwufo Wyfkupo Kattenowo Mittelmarkte. Dabbar ant labbay Norejimo bey Geidawima daug Dušiu lietuwiškai perguldytos nu I. M. D.* Karalaučzujė, 1812. Pirma kart drukawota prie Endrik Degen. (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign.: B1627.)

[CASPARI CARL JOHANN VON], *3wey Historifche Difputationen, die unter dem berühmten Preußifchen Magifter Chriftoph Hartknoch 1) durch Wolffg. Chrift. v. Nettelhorft, Ao. 1674, Von dem Urprung der Preußen; 2) durch Friedrich Werner, Ao. 1675, Von ihrem ehemaligen Götzendienft und abergläubigen Religions=Hochzeits= und Begräbnißgebräuchen abgehandelt worden, find fowohl wegen ihres merkwürdigen und angenehmen Inhalts, als auch den damit verknüpften Nachrichten von der Herkunft der ältesten adelichen Familien in Preußen der Ueberfetzung aus dem Lateinifchen ins Deutsche, und feiner nicht allein hierzu, sondern auch zu einem vollftändigen Verzeichniß aller nachhero im Lande faßhaft gewordenen Edel-leute angewandten Bemühung allerdings würdig geſchätzt worden von Carl Iohann von Caspari, Lieutenant des hochlöblichen von Lehwaldtfchen Infanterieregiments. Königsberg, 1755. Gedruckt bey Ioh. Friedr. Driefft, Königl. privil. Buchdrucker. (Biblioteka Kórnicka, sign.: 114614.)*

CLEMENS JOHANN WILHELM REINHOLD, *Beiträge zur Geschichte der Königl. Provincialſchule zu Tilſe in Ostpreußen. Erster Abschnitt. Nebst fortgesetzter Nachricht von den bisherigen Ereigniffen und Veränderungen in unserer Lehranstalt.* Von Johann Wilhelm Reinhold Clemens Rector der Königl. Provincialſchule zu Tilſe in Ostpreußen. Königsberg, gedruckt bei Heinrich Degen. 1796.

DONELAITIS KRISTIJONAS, *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1977.

FORSTREUTER KURT, *Gräfe und Unzer. Zwei Jahrhunderte Königsberger Buchhandel*, Königsberg: Gräfe & Unzer, 1932.

GARGASAITĖ DALIA, „Retos lietuviškos knygos Torunės universitete“, in: *Bibliotekų darbas*, 1981, Nr. 12 (275), p. 25–26.

- [GENYS MIKELIS], *Swarbi Kelone per Pekla ir per Dangu podraug su naudingais Pa-graudenimais del Dušos Išganymo, iš wokiškôs Kalbôs išwerfta, trumpay fuglaufta ir furašyta nû M. G. ir ant Geidawimo kelu nobažnu Dušiu i Druka padûta. Ant Galo dar yra pridetôs kelos naujos gražios Giesmeles. Diewui ant Garbes ir Žmonëms ant amžino Dušos Išganymo. Priekulej, Mete 1889. Druck und Verlag von G. Traufchies. (Asmeninë biblioteka, sign.: 8901).*
- Geschichte der dritten Jubelfeier des Reformationsfestes wie folche zu Königsberg in Preußen begangen worden ist. Mit Programmen, Predigten, Reden und Gedichten von Borowski, Bujack, Cunow, Dinter, Ebel, Friccius, Gotthold, Kraufe, Lachmann, Lehmann, Möller, Reidenitz, Rhefa, Rofenkrantz, Struve, Vater, Wald, Weiß, Wendland, Weyl. Herausgegeben von Dr. K. L. Struve, Director des Stadtgymnasium. [...] Königsberg, in der Univerfitäts=Buchhandlung. 1819.*
- [HAACK FRIEDRICH WILHELM], *Anhang einer kurzgefaßten Litthauischen GRAMMATIC. [Halle, 1730]. (Vilniaus universiteto biblioteka, sign.: Lr 1881.)*
- [HARTKNOCH CHRISTOPHORUS], *Alt= und Neues Preuffen Oder Preuffischer Historien Zwey Theile [...] Mit sonderbahrem Fleiß zusammen getragen / Durch M. CHRISTOPHORUM Hartknoch deß Thornischen Gymnasii Professore. Franckfurt und Leipzig. In Verlegung Martin Hallervorden / Buchhändlern in Königsberg. Druckts Iohann Andreae. Anno M DC LXXXIV. [1684]. (Herzog August Bibliothek, sign.: Gm 816 [1].)*
- JUŠKA ALBERTAS, *Mažosios Lietuvos mokykla*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 2003.
- KAUNAS DOMAS, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- KAUNAS DOMAS, *Mažosios Lietuvos knygynai (iki 1940 metų). Žinynas*, Vilnius: Lietuvos knygų rūmai, 1992.
- [KLEIN DANIEL], *GRAMMATICA Litvanica Mandato & Autoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Censurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pastore Tilf. Litv. Præmissâ est ad Lectorem Præfactio non minùs utilis, quàm neccessaria, [...] REGIOMONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, ANNO χριστογονιάς cλ. Ιc. LIII. [1653]. (Vilniaus universiteto biblioteka, sign.: Lr 484.)*
- KP1806 – *Krikščioniškas Pamokinnimmas kaip Žmones wertingay ir be Baimëš Swiete gywënti gal; Szwentame Raštë fujëškotas ir wiffiems permanytinay išgulditas; wyraufay tiems ant Géro, kurrie i krikščónišką Surinkimą nor iftóti. Karaláuczuje, išspauftas pri Endrik Degen, 1806. (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sign.: U 82110, Lietuvos nacionalinë Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: Mf 300.)*
- Kristijono Donelaičio rankraščiai*, fotografuotinis leidimas, parengë Mikas Vaicekauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
- Kūdikų prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengë Žavinta Sidabraitė, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2015.
- [KURŠAITIS FRYDRICHAS; BÖTTCHER], *Brangwyn's tikrà namû Slogà, arbà Ar gér yrà, Brangwyno gérti, ar nè? Trùmpas ir gražus Sufikalbëjimas, nekuriàm Kiemè laikytas, kuri ant Pamókflo ir Pagraudënimo launiems ir Seniems, Bagótiems ir Wargdieniàms,*

- Koźnám ant Naudôs wókijskay furáŕŕe Kúnigas Bóttcher, o i lietúwijskq Kalbq iŝwerte Fridrikis Kurŕŕátis, Lietúwininkú Kúnig's Karaliáucziuje.* Karaliáucziuje, 1844. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: A 4/844 = L71493, kserokopija.)
- LB I – Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1960.
- LBP – Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, 1547–1861, *Papildymai*, Vilnius: Mintis, 1990.
- LEBEDYS JURGIS, VINCAS URBUTIS, „Du žemaitiški XVIII a. vidurio laiškai“, in: *Baltistica*, 1968, t. 4(2), p. 296–298.
- [LEPNER THEODOR], *Der Preufŕche Littauer oder Vorŕtellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauŕffen, Hochzeit, Leibes= und Gemúths=Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speiŕje und Tranck, Sprachen, GóTtes=Dienŕt, Begrábniffe und and andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kúrtŕglich zufammen getragen von Theodoro Lepner, Erŕten Pfarrer der Deutŕchen und Littaufchen Gemeine GóTtes in Budwehten. Im Jahr nach des werthen Heylandes Geburt 1690.* Danŕzig, bey Ioh. Heinrich Rúdigern, 1744. (Newberry Library, sign.: 13450.)
- Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- [MECKELBURG FRIEDRICH ADOLF], *Gefchichte der Buchdruckereien in Königsberg.* [...] 1840. Königsberg. Druck und Verlag der Hartungŕchen Hofbuchdruckerei.
- MerG – [MERTIKAITIS KRISTIJonas ENRIKIS (par.)], *Wiffokies Naujes Giefmes arba Ewangeliŕŕki Pŕlmai, kuros ikŕolei kaip po wiena kaip ir po kelles, i maŕas Knyges Surafŕytas Buwa, Dabbar alle wienas Knygas ŕurinktas ir pagal norejima kelliu Núbaŕnu Duŕŕiu i Druka Padútas. Antrú kartú Iŕŕpauŕtas.* Tilžė, 1817. Raŕŕtais iŕŕpauŕtas prie Endrikis Poŕt, Karaliŕŕkas Druckorus ir Knygininkas. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: A-4/817.)
- [MIELCKE CHRISTIAN GOTTLIEB], *Anfangs=Grúnde einer Littaufŕchen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem júngern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit ŕtarken Zufáŕtzen und neuen Ausarbeitungen verbeŕŕert und vermehrt worden von Chriŕtian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen.* Königsberg, 1800. Druck und Verlag der Hartungŕchen Hofbuchdruckerei.
- [NETTELHORST WOLFGANGUS CHRISTOPHORUS À], *C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE ORIGINIBUS PRUSSICIS, quam Conŕentientibus Superioribus PRÆSIDE M. CHRISTOPHORO Hartknoch / Prusŕfo. Publico Eruditorum examini ŕubmittit. WOLFGANGUS CHRISTOPHORUS à Nettelhorŕt. Ad diem ___ Septembr. horis locoque ŕolitis.* REGIOMONTI, Typis, FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. & ACAD. TYPOGR. ANNO M DC LXXIV [1674]. (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, sign.: L-17/186.)
- NT1701 – *NOVUM TESTAMENTUM LITHVANICUM, MAGNO STUDIO IN IDIOMA LITHVANICUM VERSUM, ATQUE GENIO LOQUENDI LITHVANORUM IN REGNO PRUSSIAE AC IN MAGNO DUCATU LITHVANIAE ACCOMODATUM, à PURE LITHVANIS. Cum Præfatione de Verŕionibus Scripturæ S. in lingvas cuique genti vernaculas BERNHARDI von SANDEN, D. Sen. Naujas Testamentas Lietuwiŕŕkas / Su didŕziu dabójiu perguldijtas ir Lietuwnikams tiek Karaliŕŕteje Pruffôs tiek ir didŕzioje Lietuwoje ánt iŕŕmánimo ŕudawáditas / núg Czijrú Lietuwnikú. Su Prakalbá ape pėrguldimus Sŕ. Ráŕŕto ing kalbas kiekwienai giminei prigimtas Bernhardaus von Sanden /*

- D. Sén. Karalaučzuje / Išspáufas nūg Potámkū Reuznėraus. Métu 1701. (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign.: B 1172.)
- NT1727 – *Naujas Testamentas Mufū Pono Iežaus Kriftaus / ir Pfallteras Dowido LietuwišKay ir WokišKay / ant Maloningiaufo Prufū Karalaus Išákimo Iš naujo furašyτας / fu kiekwienu Perfkirimo trumpu Pranešummu / ir reikalingu Paženklinimu tū pačiū žodžiū, kittofa Perfkirimmofo randámū.* Karalaučzuje, Méte 1727. (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign.: B 1901.)
- NT1795 – *Naujas Testamentas musū Pono bey Išgannytojo IEžaus Kriftaus, LietuwišKay fu kiekwienu Pérfskyrimo trumpu Pranešimmu ir reikalingu Paženklinnimu tū paczū žodžū, kittofe Pérfskyrimose randamujū.* Karalaučzuje, Pardūdamas pas Danielą Kriftupą Kanteri. Mette 1795. (Staatsbibliothek zu Berlin, sign.: Bx1245.)
- [OSTERMEYER GOTTFRIED], *Neue Littauische Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfchen Gemeine Paftore Seniore und der Kóniglich=Deutſchen Gefellſchaft zu Kónigsberg Ehren=Mitglied.* Kónigsberg, 1791. Gedruckt bey G. L. Hartung. Kónigl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler. (Biblioteka Jagiellońska, sign.: SD I 52330.)
- [OSTERMEYER GOTTFRIED], *Sžirdingas Pagraudenimas sawo Amžio Galą tankiey apdumoti ir tam kriķšczoneiškay prifitaiſyti iſš Wokiſkòs Kalbòs i Lietuwiſką pergulditas nū Gottfrido Ostermeyerio Trempū Kuningo pagal Norėjimą Pono Iono Kriftupo Cynthiaus wiežlibo Lietuwninko ir cžeſtningo Kupczaus Karalaučzuje. Io Kaštunkais nobažnoms Dušoms ant gero išspauftas pas Gottl. Leber. Artungą Méte 1781.* (Biblioteka Jagiellońska, sign.: SD I 52729.)
- PM1826 – [PLONIUS DOVYDAS, sud.], *Miſšū Knygos. Tai yra: Išguldimmās ewangeliſkū Miſšòs žòdžū pér cžėlq Mėtq, ant wiſſū Nedėlės Dienū, [...] iſš Iono Oranto Miſšū Knygū, Auguſt Ermann Franka, D. M. Luterāus Miſšū Knygū, ir dar kellū Kunnigū, [...] Tilžeje 1826.* Pas Endriki Pof. (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sign.: LD 223567/1826 def.)
- [RUHIG PAUL FRIEDRICH], *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick, in ihrem natürlichen Zusammenhange entworfen von Paul Friedrich Ruhig, der Gottesgelahrtheit Befliffenen, zur Zeit Docenten im littauischen Seminario zu Kónigsberg.* Kónigsberg, druckts und verlegts Iohann Heinrich Hartung, 1747. (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, sign.: LK-18/9.)
- STRUNGYTĖ INGA, „Martyno Liudviko Rėzos lietuviška Biblija (1816) – evangelikų liuteronų ir Moravijos bažnyčių solidarumo liudijimas“, in: *Knygotyra*, 2018, t. 71, p. 197–209.
- ŠINKŪNAS MINDAUGAS, „Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2014, t. 16, p. 9–58.
- [ŠULCAS BALTRAMIEJUS, BERNARDAS ZANDENAS], *Kriķšczoneiſškas Suffikalbejimas Kurri Mokintojis Bažnyczos fufawa klaufytojeis daži karta miſše iſšlaikes / argi ant miſšpara / ir ypatej fu tais kurie griekauti eit / ar kurie pirma karta griekauti ir priſſwenta Sakramenta Altoraus taiſafi eiti / idant wertingaj ta priimtu / laikyti gal / Wiſſū pirmjauſaj nūg Pono D. BERNHARDO SANDO, ta karta Karalaučzāus Jennojo Mieſto wraufōjo Klebono / dabar Wraufōjo wyſkupo ſos mufu Prufſu*

žemes / [et]c. furašyτας Nubettaig bej te bej še nepagal išmanima bet tiktaj pagal žodžus mažumma kittaip pataifyts ir sawa Gmynaj ant giera Lietuwniškaj parašyτας nūg BARTHOLOMÆUS Schultzas / Plebonas Rufnije. Karalaucuje / Išspauftos per FRIDERIKIO REUSNERO paliktą Našlę / 1694. (Российская национальная библиотека, sign.: Культы 15.26.6.109.)

TRIŠKAITĖ BIRUTĖ, „Lietuviškas XVII amžiaus pabaigos laiškas: Michaelio Richterio skundas dėl bandomojo pamokslo vertinimo (1698)“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2015, t. 17, p. 9–52.

[WERNERUS FRIDERICUS], C. D. DISSERTATIO HISTORICA DE IDOLOLATRIA ET ALIIS SUPERSTITIOSIS RITIBUS VETERUM PRUSSORUM, Qvam Indultu Superiorum SUB PRÆSIDIO M. CHRISTOPHORI Hartknochen Passenheim. Prusfi. Publico Eruditorum examini submittit FRIDERICUS WERNERUS, Regiomonte Pruffus. Ad diem ___ Junii horis loco[que] solitis. REGIOMONTI, Typis FRIDERICI REUSNERI, SER. ELECT. BRAND. ET ACAD. TYPOGR. 1675. (Herzog August Bibliothek, sign.: M: Li 3410.)

Orthographic Differences between Pietist and Ecclesiastical Publications in the Output of Degens' Printing House

Summary

Late in the eighteenth century, the number of literate people in East Prussia increased, the demand for books was growing, and the printing became cheaper. There appeared the laymen capable of translating relevant religious publications into Lithuanian and preparing them for printing. Most of these people belonged to the Pietist movement and preached the word of God to the *surinkimininkai* who would gather for prayer in their ordinary homes.

Georg Heinrich Bernhard Degen in Königsberg (Karaliaučius) in Prussia printed one of the first, major, and largest of the Pietist publications – Johann Arndt's six books of *Wahres Christentum (True Christianity)* in Lithuanian. Degen's printing house is attributed to small or middle-size publishers that cooperated with beginning and unrecognised authors. The said book consists of 1533 pages; its printing was commissioned and the funds for printing were raised by Pietist preachers. Five years later, the typographer printed two more large Pietist books. After Degen's death his son turned to the pastors of the official Church. The largest book that came from his press was the third edition of Lithuanian Bible prepared by the pastor Martynas Liudvikas Rėza (1816). Just like the vast majority of the publications of the time, the Bible followed traditional orthography of Lithuania Minor. The orthography used by the *surinkimininkai* differed from it considerably.

The orthographic norms of Lithuanian Evangelical Lutherans became established and were codified in as early as the mid-seventeenth century by the grammars of Danielius Kleinas. A characteristic feature of orthography is the abundance of diacritic marks and marking of morphological forms. Fricative consonants were marked by the letters <ß>, <ž>; affricates — <c3>, occasionally <ć>, and <dž>, <d3>; the front mid vowel /e:/ was marked <è>; the long vowel /i:/ — <y>; the diphthong /uo/ — <û>; four nasal vowels were used <a, e, i, u>; the acute accent sometimes marked the stressed syllable and falling intonation diphthongs (letters <á, é>, less often — <ó, ú>); the markers of the morphological forms in the word endings were the letter <y>, the circumflex (<ê, ô, û>), and less often the grave accent (<à, è, ù>). These orthographic principles hardly changed until the nineteenth century.

Degen's first publications indicate the beginning of a new stage in the development of orthography. Most of the traditional orthographic norms are

ignored. Only <ß>, <c3>, <y> of the above-mentioned graphemes are used, accent marks and other diacritics are completely ignored, and even the consonant /3/ is marked by a letter without a diacritic mark — <3>. Of the diacritic letters, only <I> and <i> are irregularly used, sometimes in the position of a preposition or a prefix, and never in the ending. The letter <û> is extremely rare and is substituted by <o> in the diphthong position.

The publications of Degen's printing house show that alongside the traditional orthography of Lithuania Minor, a simpler orthographic variety evolved. The reasons for the emergence was a change of recipients of the literature. Traditional orthography, which marked phonetic, prosodic, and even some of the morphological features in detail was convenient to German pastors (and even obligatory to those whose knowledge of Lithuanian was poor), but detailed orthography was superfluous to the native Lithuanians. For those readers, the accent marks and the disambiguation of morphological polysemy in the text were of no significance, and simplified orthography made the work much faster for the printer.

KEYWORDS: Heinrich Degen; preachers; orthography; development of orthography.

Gauta 2018 10 26

Priimta 2018 11 05